

Kovács Gábor

'ELÉG VOLT A VALÓSÁGBÓL: ÍGÉRETEKET AKARUNK!' – 1. RÉSZ

2025-02-09 | ESSZÉ

„A káosz is rend, csak mások rendje” /Kertész Imre/

A cím egy grafiti szövege, egy limai házfalon. A perui néplélekből fakadó *bon mot* a modern, apolitikus politika lényegét ragadja meg. Korunk emberének valóság-érzékeléséről és léthelyzetéről árul el valami nagyon lényegeset. Írásom

apropója Szilágyi Ákos **Jobboldal, hol vagy?** című 1994-es esszéjének, illetve Lányi András **Merre van jobbra? Melyik bal a jobb?** írásának újra közlése. A megírásuk óta eltelt több, mint harminc év távlatából nem kétséges, hogy közben új korszakba lépett a világ, s benne Magyarország is. Mi látszott ebből akkor, a rendszerváltást követő években? Szilágyi Ákos – mint akkoriban oly sokan a baloldali értelmiség soraiban – a modern magyar jobboldal megszületésének szükségességéről ír. Írásának felütése hosszú idézet Márai 1943-44-es naplójából a két háború közötti jobboldal és az ún. keresztény kurzus felelősségéről, s arra figyelmeztet, hogy a ma kihívására nem lehet válasz az akkori jobboldal életre keltése: ebből nem lesz politikai váltógazdálkodáson alapuló modern demokrácia. Ennek igazsága ma sem vitatható. Ezzel szemben Lányi András válaszában központi gondolata, hogy az akkori magyar politikai szituáció nem írható le a jobboldal–baloldal koordináta-rendszerében. Utólag ez ugyancsak időt álló megállapítás. Erre hivatkozik **Kiss Lajos András nagyívű okfejtésében**, amelyben impozáns eszmetörténeti anyagra támaszkodva bizonyítja, hogy a bal/jobbs felosztás kezdettől problematikus, manapság pedig kiváltképpen az.

kontextusfüggő

Nem új meglátás, hogy a modern politikai ideológiák és a gyakorlati politika, illetve az ezeknek a nevében fellépő pártok többnyire csak fenntartásokkal feleltethetők meg egymásnak. A viktoriánus korszak politikusának, Nagy-Britannia későbbi konzervatív miniszterelnökének, Disraelinek a választási győzelem utáni pragmatiko-cinikus kijelentése: – fürdőzés közben megleptük a liberálisokat és elvettük a parton hagyott ruháikat – arra mutat, hogy egy politikai pártnak a modern politika természetéből fakadóan pragmatikusnak kell lennie. Egy liberális párt nem használhatja cselekvési kézikönyvként a liberális politikai gondolkodók szövegeit, de ugyanez igaz a konzervatívokra és a 19. század végén megjelenő szocialista vagy kommunista pártokra. A bal/jobbs besorolás sok esetben kontextusfüggő – írja Kiss Lajos András. Ez a distinkció mint orientációs pont a két világháború közötti totalitarizmusokkal vált igazán problematikusává. Jóllehet gyakorta beszélnek a bolsevik gyökerű sztálinizmus kapcsán baloldali totalitarizmusról, a fasizmusok meg a

nácizmus kapcsán jobboldali totalitarizmusról, alighanem Hannah Arendtnek volt igaza: itt valami új jelent meg a modern politikában, ami nemigen helyezhető el a hagyományos kormányzati formák között.

A pártok gyakorta szögre akasztják azokat a bizonyos bihari pontokat – ahogyan a 48-as függetlenségi álláspontját feladó Tisza Kálmánra mondták –, vagyis feladják az általuk vallott politikai ideológia kisebb-nagyobb részét és az arra épülő pártprogramot; koalíciókat kötnek, mert enélkül nem tudnának politikai hatalomhoz jutni, vagyis kormányt alakítani. Ezen nem is lehet csodálkozni, mert a pártok versengése a hatalomért folytatott versengés. Max Weber és az őt követő Joseph Schumpeter a modern képviseleti demokráciát értéksemleges megközelítésen alapuló minimalista definícióval jellemzi: a demokrácia így a modern tömegtársadalmak választások által működtetett kompetitív jellegű elitkiválasztási mechanizmusa. [1]

A politika mindig nagyobb kontextusba ágyazódik, a gazdasági, társadalmi, kulturális valóságba, amelyek kijelölik mozgásterét és maguk is formálják. Kölcsönviszonyról van tehát szó. A modern politikát demokratikus politikaként szokták jellemezni. Ám ha megkérdezzük, mi is a demokrácia, rögvest kiderül: ezt sem könnyű egyértelműen definiálni, hogy eldönthető legyen, hol kezdődik és hol végződik. [2] Köztudott, hogy a görög terminus jelentése: népuralom. Ám ez csak újabb kérdéseket szül: mik a feltételei és módozatai ennek a népuralomnak, és főképpen: mi a nép? A manapság hol korunk nagy veszélyeként, hol a jelenkor válságából kivezető útként szerepeltetett populizmus deklarált célkitűzése a népuralom, vagyis éppenséggel a demokrácia. [3]

a nép mint cégér

A modern, magát demokratikusnak nevezett hatalomgyakorlás legitimitását a népszuverenitásból vezeti le. [4] A politikai hatalom a népben gyökerezik, végső forrása a nép: a nép szava Isten szava! De vajon tényleg olyan megkérdőjelezhetetlen végső fundamentum ez? Gerbert d'Aurillac püspök – a későbbi II. Szilveszter pápa, aki koronát küldött Szent István királynak – teológiai traktátusának egyik megjegyzésében elég szkeptikus ez ügyben. Mert mi történt Jézus megfeszítése előtt? A nép azt kiáltotta: 'feszítsétek meg!' Vajon ez is Isten szava volt? Ha a gondolatot kibontjuk a teológiai burokból, kiderül, hogy nagyon is aktuális. Manapság a nép Isten szavát a választások során mondja ki, voksai révén; így válik ez a kormányzást megalapozó, tágabb értelemben véve a politika világát megteremtő igévé. Ám a modern világban általában a diktatórikus rezsimek is a népakaratra és a – többnyire így vagy úgy manipulált és meghamisított – választási eredményekre hivatkoznak. Az ún. létező szocializmusnak is szüksége volt rituális jellegű választásokra – az NDK-ban vagy Lengyelországban formálisan többpártrendszer volt – és manapság a teokratikus rendszerek, lásd Irán – sem tudnak meglenni a választás intézménye nélkül. Úgy fest, a népre mint cégérre, vagy még inkább mint fügefalevélre minden politikai berendezkedésnek égető szüksége van.

A modernitás kezdetén nem volt ez így. Az Észak-Amerikai Egyesült Államok – amit, Nagy-Britannia mellett, joggal emlegetnek a legrégebben működő demokratikus intézményrendszert kiépítő országgént – alapítói atyái a 18. század végén, az

anyaországtól elszakadás éveiben a leendő új ország kívánatos politikai formájának leírása során következetesen tartózkodtak a demokrácia használatától és helyette a *respublika*, vagyis a köztársaság fogalmával írták le az általuk kívánatosnak tartott politikai formát. [5] Az alapító atyák ugyanis az antik politikaelméletből indultak ki: a demokrácia a rossz, elfajult kormányzati formák egyikének számított – hasonlóan a türanniszhoz vagy az oligarchiához.

A respublika, a köztársaság a mindenkire vonatkozó közös ügyeket jelenti. Ám történetileg a politikai közösséget konstituáló 'mindenki' korántsem vonatkozott a társadalom egészére. A választójog nagyon sokáig korlátozott volt: nemi hovatartozáshoz, vagyoni és műveltségi cenzushoz kötötték. E mögött az a megfontolás állt, hogy racionális ítéletet a köz dolgaiban az a személy hozhat, aki rendelkezik az ehhez szükséges autonómia anyagi és szellemi előfeltételeivel: vagyona révén nincs kiszolgáltatva másoknak, illetve iskolázottságának köszönhetően nincsen kiszolgáltatva a kívülről jövő manipulációnak és a saját reflektálatlan, irracionális érzelmeinek sem, a kritikátlan rajongásnak és a kritikátlan gyűlöletnek.

A reszpublika fogalma feltételezi, hogy vannak közös és nem közös dolgok. A politika világába a közös dolgok tartoznak – mondja az antik hagyományokra támaszkodó politikai elmélet. Magánszféra és közszféra kettéválasztását, Benjamin Constant klasszikus, 19. századi esszéjében, *A régiek és modernek szabadságának összevetésében* a modern szabadság megkülönböztető jegyének látja, hogy – szemben az antik, premodern görög demokráciával – a modern ember életének tartalmas és gazdag privát szférája van. Az antik polisz kis létszámú közösségében az egyes polgár valóban átérezhette a kormányzás gyakorlásának örömeit – belekóstolhatott a hatalom ízébe. Ez a nagy területű és főleg nagy népességű modern államokban nem lehetséges az egyes ember számára, aki azonban – így Costant – bőséges kárpótlást kap a privát létezés örömei révén, amelyet a modern kereskedelmi civilizáció biztosít. Ezek – ő ezt a szót még nem használja – a fogyasztás örömei, az a lehetőség, hogy tetszése szerint élvezze a javakat, és – nála ez még a fogyasztással egyenrangú örömforrás – a társas életet. Az ehhez szükséges egyéni autonómiát a képviseleti demokrácia intézményei garantálják. A modern ember a privát létezés adta többletörömök miatt többet vesz a zsarnoksággal, mint az antik poliszpolgár, akinek nem volt magánélete. [6]

egyensúlyi helyzet

Benjamin Constant a 19. századi liberális álláspont klasszikus kifejtését adja: a politikai hatalom létezésének célja és értelme a privát szféra autonómiájának védelme. Ugyanakkor jól látja, hogy a modern politikai létállapotnak miféle negatív következményei lehetnek: „A modern szabadságot az a veszély fenyegeti, hogy elmerülve egyéni függetlenségünk élvezetébe, egyéni érdekeink érvényesítésének hajszolásába, túlon túl könnyen lemondunk a politikai hatalomban való részvétel jogáról.” [7] Constant a magánszféra és a nyilvános szféra közötti egyensúlyi helyzetben látja a garanciáját annak, hogy a modernek szabadságára épülő politikai rendszer működőképes maradjon.

Carl Schmitt szerint – akit joggal szoktak kritizálni a náci rendszerben betöltött szerepe miatt, de aki kétségkívül a 20. század egyik legnagyobb politikai gondolkodója [8] – van egy alapvető ellentmondás: a modern tömegdemokrácia és a

modern liberalizmus képviseleti rendszere – amit a liberalizmus adekvát politikai megtestesülésének szokás tekinteni – lényegi ellentétben áll egymással. A liberalizmus az egyének individuális különbségéből indul ki, míg a modern tömegdemokrácia a nemzet tagjainak homogenitásából. A populizmus népfogalmának ugyancsak a homogenitás a központi motívuma. A mából visszatekintve – lásd a kortárs médiapolitika ún. 'egy bites' politikai szlogenjeit, melyek Orwell *Állati gazdaságának* politikai plakátjaira felírt 'négy láb jó két láb rossz' típusú lózungok gondolati mélységét tekintik követendőnek – nagyon lényeges, amit Schmitt az érvelő nyilvános vita eltűnéséről ír. A weimari demokrácia politikai berendezkedését kritizálva, egy lényegi, a mai helyzetet is alapvetően meghatározó problémára mutat rá:

„A parlamentarizmus helyzete ma azért olyan kritikus, mert a modern tömegdemokrácia fejlődése üres formalitássá tette az érvelő nyilvános vitát. (...) Ma a pártok (...) már nem vitatkozó véleményekként, hanem szociális vagy gazdasági hatalmi csoportokként lépnek fel egymással szemben, racionálisan kiszámítják kétoldalú érdekeiket és hatalmi lehetőségeiket. (...) A tömegeket egy olyan propagandaapparátus segítségével nyerik meg, melynek hatékonysága legkézenfekvőbb érdekekre és szenvedélyekre való hivatkozáson alapul. Az érv tulajdonképpen értelemben, amely a valódi vita szempontjából karakterisztikus, eltűnik. Az érv helyére a pártok tárgyalásaiban érdekek és hatalmi esélyek céltudatos kiszámítása lép; a tömegek kezelésében pedig a plakátszerűen tovakodó szuggesztió.”

[9]

Carl Schmitt kritikájának mozgatórugója a meggyőződés, hogy a modern liberális demokrácia – a maga benső ellentmondásából adódóan – felszámolja a politikai teret. A demokrácia másik ádáz korabeli kritikusa, Oswald Spengler – Carl Schmitt előtt – a gyakorta *post-truth*, azaz igazság utáni korszakként emlegetett korunkra vonatkozó kritikákat megelőlegező bírálatot fogalmaz meg a maga szokásosan gunyoros modorában. Elemzését ő is a racionális gondolkodásnak a nyilvánosság szférájából való eltűnésére futtatja ki, amit a plutokrata elitek manipulációjának tud be. ^[10]

Aligha kétséges, hogy sem Carl Schmitt, sem Oswald Spengler nem volt a demokrácia nagy barátja. Ellenben Hannah Arendt gondolkodásának középpontjában kétségkívül a szabadság állt. Ám ő a liberalizmus kemény kritikusa – politikai ideálja a participatív demokrácia, aminek megvalósíthatósága a tömegtársadalmak korában persze több mint kétséges. A republikánus eszmekör felől közelített, és arra mutatott rá, hogy a modernitás dinamikája elkerülhetetlenül a privát szféra és a nyilvánosság szférája közötti egyensúly felbomlásához vezet. Arendt szerint a modernitás történetének fősodrát a termelés és a fogyasztás egyre bővülő köre adja. A tartós dolgok világa – az ember igazi otthonra csak ebben lelhet – folyamatosan tűnik el abban a folyamatban, amelynek során minden megsemmisül, az automata mosógéptől a társadalmi intézményekig és a kultúráig a fogyasztás folyamatosan bővülő spiráljában. Az

elgondolás mögött Arendt nagyon sajátos – a fősodorba tartozó modernitáselméletektől igencsak eltérő – modernitásértelmezése áll. ^[11] A modern világ fölemelkedését többnyire az egyre bonyolultabb, szofisztikáltabb, életünket mindinkább átszövő technológiai apparátusok megjelenésével szokás összekötni. Ám – érvel Arendt – ez nem olyan tartós világ, amely az ember otthona lehet; a technológia által előállított mesterséges tárgyak nem igazán hosszú élettartamúak; alighogy megszoknánk a régi típusokat, máris jönnek az újak. A 21. század harmadik évtizedéből visszatekintve azt kell mondanunk, hogy Arendtnek nagyon is igaza volt; a gépkocsiktól, a laptopokig és a mobiltelefonokig a betervezett elavulás gyakorlata mind rövidebb termék-életciklusokkal számol. Arendt itt – félévszázaddal a lengyel szociológus előtt – olyasmire hívja föl a figyelmet, amit az ezredfordulón Zygmunt Bauman majd híres könyvében, a *Folyékony modernitás*ban fejt ki. ^[12] A lengyel szociológus az intézmények világának feloldódását rajzolja meg a globalizált digitális világ savfürdőjében. Arendt korában persze még nincsen szó digitalizációról, de a világ cseppfolyóssá válása már érzékelhető.

képes-e profitot termelni

A kapitalista modernitás lényegi eleme – a privát élet, az otthon gyarmatosítása mellett, amire már a nyolcvanas években felfigyelt a korabeli szociológia és filozófia – a

nyilvánosság, a közszféra és a politikai intézmények megszállása. Amikor Colin Crouch, angol politikatudós 2004-es könyvében a posztdemokrácia korának eljövételéről ír, más terminológiával ugyan, de ugyanarra gondol, mint Arendt: a politika felszámolásáról. ^[13] A politika a kereslet és kínálat törvényei által működtetett szférává válik. A demokrácia intézményei nem tűnnek el, továbbra is funkcionálnak; ám az államtól azt várják el, hogy tőkés vállalkozásként működjék. A vállalat korunk paradigmaticus intézményi modellje, minden más intézmény helyes működésének sine qua nonja, az oktatástól az egészségügyig az az elsődleges szempont, hogy képes-e profitot termelni. A politikai szférát a piac sajátos változatának tekintik, amelynek működését a kereslet és kínálat törvényei határozzák meg, a politikai ideológiákat és az ezekre épülő programokat a politikai marketing és a társadalom-menedzsment váltja fel. A politikai fogyasztóknak ugyanúgy a

rendelkezésre álló kínálatból kell választaniuk, mint a piac más egyéb szektoraiban. A működő politikai szféra ugyan pluralisztikus marad, ám oligarchikussá válik; az egyik oldalon vannak a politikai árucikkek eladói, akik áruikat a politikai marketing mind körmönfontabb eszközeivel próbálják piacképesé tenni, a másik oldalon meg ezek passzív fogyasztói. [14]

A választás a piaci adásvétel megfelelője; a politikai javak előállítói megpróbálják termékeiket eladni a fogyasztóknak. Ehhez föl kell kelteni a vásárlási vágyat. A politikai reklám – a választási kampány-szakemberek által jól-rosszul összerakott politikai reklámok összessége – célja a vásárlási vágy fölkeltése a fogyasztókban. Nemigen különbözik a reklám egyéb fajtáitól. A potenciális fogyasztó megnyerése a politikai bizniszben éppen úgy nem a racionális meggyőzés eszközeivel, hanem a rábeszélés kifinomult tömegpszichológiai technikáinak a segítségével történik, mint az üzlet más ágaiban. Korunk politikusa – hasonlóan *Az ügynök halálának* Willy Lomanjához – álmokkal házal. Érvelés helyett vágyfelkeltés, valóság helyett álmok. A politikai árura vevőképes keresletet kell teremteni. A hipermodern technológia nélkülözhetetlen

lesz: a közösségi platformok logaritmusai már ugyanúgy képesek személyre szabott politikai termékeket ajánlani a fogyasztóknak, mint más fogyasztási javak esetében.

[15]

az intimitás kultusza

Hosszú, soktényezős folyamat vezetett el idáig; ebből a következőkben két – egymással összefüggő – elemet szeretnék kiemelni. Az egyik a nyilvánosság szerkezetváltozása – a Habermas

által leírt modern polgári nyilvánosság átalakulása –, a másik az egységes politikai közösség tribalizálódása, egymást gyűlölő, egymással – közös szótár hiányában – szót érteni nem tudó politikai törzsek konglomerátumává lényegülése. Az Arendt-tanítvány Richard Sennett arra hívja föl a figyelmet, hogy a 18. században, a modern metropoliszok kávéházaiban és színházaiban megjelenő – a modern demokrácia működéséhez nélkülözhetetlen – nyilvános tér a 19. századtól lépésről lépésre veszíti el karakterét; a folyamat a következő században vesz nagy lendületet, hogy aztán korunkban teljesebben ki. Helyét az intimitás kultusza veszi át. Egyre kevésbé fontos, hogy miféle programja, közéleti mondandója van egy politikai pártnak; a középpontba a politikus *személyisége* kerül. Autentikus személyiség-e vagy sem? Sennett nagyon szemléletesen írja le ezt a folyamatot, s hogy ennek milyen következményei vannak a politikai szférára és a politikai közösségre. A minapi amerikai választások eredménye felől nézve nagyon is helytállónak tűnik diagnózisa, amely a történelmi folyamat riasztó végeredményére figyelmeztet:

„(...) az *intimitás* egyfajta ideológiája jön létre: mindenfajta társadalmi viszony annál valóságosabb, hihetőbb és hitelesebb, minél közelebb kerül minden egyes személy lelki törekvéseihez. Ez az ideológia a politikai kategóriákat lélektani kategóriákká alakítja át. (...) A mai karizmatikus vezető lerombol minden távolságot a saját érzelmi és indulatai, valamint közönsége érzelmi és indulatai között (...), követőit megfosztja attól a lehetőségtől, hogy őt a tettei alapján ítélik meg. (...) a modern *Gemeinschaft* az az állapot, amelyben az érzés „nagyobb”, mint a cselekvés. Az egyetlen cselekvés, amire a közösség rászánja magát, a háza körül: érzelmi rendtartás, a közösség

megtisztítása mindazoktól, akik nem igazán tartoznak hozzá, mert nem úgy érznek, mint a többiek. A közösség kifelé nem bővíthet, nem fogadhat be onnan senkit, és nem fogadhat el semmit, mert akkor tisztátalanná válna.” [16]

Korunk egyik jelszava az átláthatóság, mely mint követelmény a felvilágosodás öröksége. A tudatlanság sötétjébe belevilágít a dolgokat láthatóvá tévő értelem reflektorfénye. A Bentham-féle *Panoptikon*, mint olyan kör alakú börtön, amelynek őrzője a középpontból tisztán és világosan láthatja, mit is csinálnak a rabok cellájukban, miközben ő maga láthatatlan számukra, a világosság századának szülötte. Foucault hatalomelméletében a *panoptikusság* központi szimbólum, amely a fegyelmezés társadalmának működésmódjaira utal. [17] Vajon mi a politikai következménye annak, ha az intimitás kultusza és a panoptikusság-elv frigyre lép? A házasság elhálásának hitvesi ágya a közösségi platformok virtuális tere. Ennek örülnünk kell, hiszen ha az átláthatóság követelményét a hatalomgyakorló politikusokra vonatkoztatjuk, ez az állampolgári kontroll eladdig ismeretlen eszközét adja a választók kezébe. De vajon tényleg ez történik?

„Az *átláthatóság*, amit manapság követelnek a politikusoktól, minden csak nem politikai követelmény. Nem a *politikai* döntési folyamatok átláthatóságát követelik, az egyetlen fogyasztót sem érdekeli. Az átláthatóság imperatívusza mindenekelőtt a politikusok leleplezését, lebuktatását vagy a megbotránkozást szolgálja. Nem az elkötelezett polgár követelménye, hanem a passzív nézőé. A részvétel reklamáció és panasz formáját ölti. Az átláthatóság társadalma, amelyet nézők és fogyasztók népesítenek be, egy *nézői demokráciát* alapoz meg.” [18]

A második világháborút követő évtizedek olyan ígéretesek voltak: a 19. század utolsó éveiben kezdődő emancipációs trend – nők, munkások szavazati joga, szakszervezetek térnyerése – a két világháború szörnyűségei sokja után folytatódni látszott az 1950-es évek végétől. A náciizmus vereséget szenvedett, a vörös totalitarizmus Sztálin halála után szelídült – ezért váltak népszerűvé a konvergenciaelméletek, amelyek a létező szocializmus és a jóléti államot működtető kapitalizmus együvé fejlődésében reménykedtek. Növekvő jólét, emberi jogok, demokrácia: az 1990-es évek elejéig tartó időszak uralkodó eszméi. A létező szocializmus csődje, a szovjet birodalom szétesése ezek győzelmét ígérték. Nem így történt!

a megtisztított beszéd

Ha manapság visszatekintünk a mögöttünk hagyott 150 évre, az a benyomásunk támad, hogy az 1960–1990 közötti évtizedek egyfajta zárványt képeznek a történelemben; afféle

zárójelet, amely napjainkban záródik be véglegesen. Bizonyos értelemben visszatérünk az 1880-as évek féktelen szociáldarwinizmusához és – a geopolitikai világrend radikális megváltozásának következményeként – a közeli jövőbeli robbanás veszélyét magában hordozó nagyhatalmi tömbök korába. Az analógiát persze nem szabad túlfeszíteni; nem azonosság, hanem hasonlóság. Mert hiszen manapság a szociáldarwinizmus a politikai korrektség, a megtisztított beszéd fügefalevelével fedi el magát – ám ugyanúgy nyertesek és vesztesek szembenállásában és az utóbbiak eltűnésében véli megtalálni az emberi létezés alaptörvényét, mint elődje. A hatalmi szembenállás is különbözik a 19. század végétől. Az USA, a régi hegemon, és Kína az új kihívó világpolitikai értelemben ádáz ellenlábasként, ugyanakkor gazdaságilag, a 19.

századi ellenfelek viszonyától eltérően, elképesztő összefonódás is van közöttük – köszönhetően a globalizációnak. De ez egyáltalán nem garantálja, hogy végül nem háborúba torkollik majd a rivalizálás. Persze a történelemben soha nincs garancia semmire; most kiváltképpen nincsen.

Aligha tagadható, hogy – hasonlóan a 19. század végi szituációhoz – ismét csak egy civilizációs krízis kellős közepén élünk. Ennek riasztó politikai vetülete a nyilvánosság szférájának eltűnése, a nyilvános tér hibridizációja és fragmentizációja. Ám a nyilvánosság tere nélkül nincsen politikai demokrácia, nincsenek jól működő demokratikus intézmények. A válság nem a semmiből jött – sohasem ez történik. Az 1960-as években induló gazdasági, társadalmi, politikai trendek a 70-es évek végén, a 80-as évek elején előbb lelassultak, megálltak, majd a visszájukra fordultak. A jóléti állam – melynek bürokráciáját sokan bírálták, nem is teljesen ok nélkül, de amelyre manapság, ugyancsak nem ok nélkül, nosztalgiával tekintünk vissza – képes volt adók formájában a kapitalizmus profitjának egy részét szétosztani. Ha megnézzük a korszakra vonatkozó statisztikákat, azok – a mai helyzetet mutatókkal szöges ellentétben – azt mutatják, hogy a jövedelmi egyenlőtlenségek jelentősen csökkentek. Emelkedő életszínvonal, növekvő fogyasztás jellemezte a jóléti kapitalizmus korszakát Amerikában és Nyugat-Európában is. Tetszik–nem tetszik – a demokratikus zöld gondolkodásnak ez nem feltétlenül jó hír – történetileg a demokráciának mint politikai formának a sikeressége mindig a növekvő fogyasztásban manifesztálódó életszínvonal-emelkedéssel kapcsolódott össze. A weimari köztársaság bukásának oka – a weimari alkotmány strukturális problémái mellett – alapvetően az 1929–33-as nagy válság okozta társadalmi krízis volt: tömeges munkanélküliség, társadalmi lecsúszás és ellehetetlenülés. Ennek ellenpontjaként a második világháború utáni nyugatnémet demokrácia aligha lett volna lehetséges a német gazdasági csoda, a sokat emlegetett *Wirtschaftswunder* nélkül. Bibó István – aki egyébként következetesen és igen határozottan elválasztotta a liberális politikai demokráciát a kapitalizmustól – visszatérően hangsúlyozta, hogy egy megszületendő demokrácia számára igen-igen kedvezőtlen életkilátásokkal kecsegtet, ha katasztrófális gazdasági-

társadalmi helyzetben, szétzilált életviszonyok között próbálják meg bevezetni – mert hiszen olyan könnyű aztán minden bajt ennek a politikai formának a nyakába zúdíttani, s olyan könnyű a megoldást egy erős ember diktatúrájában látni-láttatni!

A második világháború utáni 'emberarcú kapitalizmus' emelkedő jólétének politikai-kulturális vetülete a jogkiterjesztés, az addig kirekesztett csoportok kooptálása, a felvilágosodás eszméiben gyökerező emancipáció – a korszak uralkodó eszméje. A 60-as évek amerikai polgárjogi mozgalma fő célkitűzése a déli államok rasszista

törvényeinek eltörlése. Martin Luther King híres beszédének sokat idézett kitétele, 'van egy álmom' a feketék bebocsátását követelte az amerikai politikai közösségbe, beemelésüket az amerikai alkotmány sáncái közé. Az elgondolás háttérében a felvilágosodás univerzalista emancipációs narratívája munkált – ahogyan azt Bibó István oly szépen megfogalmazta –, az *egyetemes és oszthatatlan emberi méltóság* érvényesítése a kultúra és a politika szférájában és az emberi kapcsolatok mindennapjaiban.

Aztán jön a korszakváltás, amelynek körvonalai és következményei manapság láthatók és élhetők át igazán. Beköszöntött az a hetvenes-nyolcvanas évektől a posztmodern fölöttébb amorf fogalmával leírt világállapot, ^[19] amelynek különböző vetületeit és következményeit ugyancsak a poszt előtaggal szokás jellemezni: poszt-demokrácia, poszt-felvilágosodás, az igazság utáni korszak, a post-truth – ennek nincs is magyar fordítása. Valójában ez – mint utólag kiderült – a valamibe átmenet kaotikus kora – Durkheim terminusát kölcsönvéve –, az *anómia* korszaka, az átfogó, rendező törvényszerűséget nélkülöző periódus, a paradigmaváltás időszaka. Egy civilizáció látja, mi van mögötte, de nem, hogy mi van előtte, hogy hova is zökken majd a kizökkent idő – posztmodern Hamletekben persze nincs hiány, akik azt hirdetik, hogy ők születtek helyre tenni azt....

felügyeleti kapitalizmus

Nem ezt ígérte a 90-es évek eleje! A posztmodern gondolkodók többnyire ünnepelték a régi merev struktúrák széttörését-feloldódását, a modernitás

acélketrecének – Max Weber gondolatát kölcsönvéve – a rácsai közüli kiszabadulást, a spontaneitás és a szabadság korának eljövetelét, a világhálón szabadon szörfölő digitális nomádok új civilizációjának ígéretét. És hát a régi világ valóban darabjaira hullott – ám a következmények csak most, három évtized után láthatóak igazán. Nem lehet itt említés nélkül hagyni a gazdaság, a társadalom, a mindennapi élet régi struktúráinak átalakulását – a megregulázatlan, s talán megregulázhatatlan – globális-digitális ultrakapitalizmus társadalmi hatásait. ^[20] Az egyenlőtlenségek egészen brutális növekedése az ún. fejlett országokban, a munkásosztálynak – nem a munkásságnak, mert az bizony nagyon is létezik, bárki bármit is mond – politikai

tényezőként való eltűnése, a mindennapi életvilágot – a munka és magánélet szféráját beleértve – átalakító digitalizáció, az erre épülő felügyeleti kapitalizmus egy új világ körvonalait rajzolja ki –, ami mindig súlyos geopolitikai következményekkel jár: nem alaptalanul hallani-olvasni egyre többet arról, hogy beléptünk egy újabb háborús korszakba. A legújabb statisztikák szerint mindenhol drasztikusan nő a nemzeti jövedelemből a fegyverkezésre fordított összeg. [21] A változások közül a következőkben – mert hiszen az írás témája ez – a politika szférájának átalakulásra fogok összpontosítani. Aligha kétséges, hogy az identitás és az identitáspolitika központi kérdéssé lett. Ahogyan Charles Taylor rámutat, a modern ember identitása alapvetően összefügg emberi méltóságának elismertetésével. [22] A modern demokrácia az egyetemes választópolgárság gondolatával ennek megvalósítását ígéri. Az egalitárius ethosz alapja mindenki egyenlő emberi méltóságának elismerése és a politikai intézményrendszer általi biztosítása. Ám erre csak a politika szférájában kerül sor: a gazdasági és társadalmi életben egyenlőtlenségek egész sorával kell számolni. A demokrácia politikai közösségében élvezett egyenlő emberi méltóság a tömegdemokrácia korában jószereivel a szavazófülkék mélyének futó pillanatában élhető át élményszerű módon; az egyén életének mindennapjaiban elvont általánosság marad. Nem úgy az egyenlőtlenség és depriváltság fájdalmas tapasztalata, amelyekkel az egyén valamely kisebbség tagjaként nap mint nap szembesül. Konkrét, folyamatosan átélhető, nagyon sokszor igen fájdalmas valósága ezeknek a tapasztalatoknak van, különösen olyan krízisidőszakokban, mint amilyen a mostani. Az egyetemes emberi méltóság elvont eszméjével a hétköznapiakban szükségképpen az egyén valamely kisebbség tagjaként átélt, sokszor sérelmes tapasztalata áll szemben: méltóságát nem ismerik el, állandóan megsértik: faji kisebbségek, etnikai kisebbségek, nemi kisebbségek, szociális kisebbségek stb. Teljesen jogos igény hát, hogy ezek orvoslását követeli. Ez az identitáspolitika alapja. Mi hát itt a baj?

Az, hogy ezekre a sérelmes tapasztalatokra alapozva nem épülhet föl egységes politikai közösség. A különböző identitáscsoportok kiindulópontja a frusztráló tapasztalatokból kinövő csoportidentitás elismertetése. Ez pedig természeténél fogva partikuláris: a feketék sérelmei, a nők sérelmei, a különböző szexuális kisebbségek sérelmei etc. Az identitáspolitika Amerikában a baloldaltól – az akadémiai szférából – indult, ám hamarosan átvette a jobboldal is. [23] A sérelmi tapasztalatok nyelve szükségképpen partikuláris, érzéki, nem elvont nyelv: a csoporton belüliek számára érthető-átélhető. A kívülálló számára nem lefordítható. A végeredmény: a demokrácia alapját képező közös szótár többé nem létezik: az univerzális narratíva egymással rivalizáló mikronarratívák sokaságára esik szét. [24]

folytatjuk

1. A Weberre alapozott Schumpeter-féle minimalista demokráciakoncepcióra vonatkozóan lásd: Kovács Gábor: *A Posztdemokrácia kora?: „hogya a voksbarmok patái el ne fagyjanak...”* ↑
2. Jó eligazítást ad a téma iránt érdeklődőknek Giovanni Sartori könyve: *Demokrácia*. Fordította: Soltész Erzsébet. Budapest: Osiris, 1999. ↑

3. Kovács Gábor: *Mi is hát a populizmus?* ↑
4. Kovács Gábor: Demokrácia, válság, legitimitás. In: Kovács Gábor: *Az utolsó kísértés – változatok a hatalomra*. Budapest: Liget, 2008, 59-79. ↑
5. Madison, a későbbi elnök az Egyesült Államok alkotmányáról szóló vitában a politikai közösség mérete alapján tett különbséget a kettő között. „(...) sokan összetévesztik a köztársaságot a demokráciával, és az előbbire alkalmazzák az utóbbi természetéből levont következtetéseket. (...) A demokráciában a nép összegyűlik és személyesen gyakorolja a hatalmat; a köztársaságban a nép gyűlése képviselők és megbízottak útján teszi ugyanezt. A demokrácia tehát kis területre korlátozódik, a köztársaság viszont nagy területre is kiterjedhet. (...) A demokrácia természetes határa a középponttól számítva az a távolság, amely lehetővé teszi, hogy a legtávolabb lakó polgárok is annyiszor gyűljenek össze, ahányszor közéleti szerepük megkívánja; és nem zár magába többet, mint ahányan részt is tudnak venni a gyűléseken. A köztársaság természetes határa viszont a középponttól számítva az a távolság, amely pusztán azt teszi lehetővé, hogy a nép képviselői annyiszor találkozzanak, ahányszor a közügyek intézése megköveteli.” /Alexander Hamilton – James Madison – John Jay: *A föderalista. Értekezések az amerikai alkotmányról*. Fordította: Balabán Péter. Budapest, Európa, 1998, 118-119. ↑
6. „(...) mi már nem élvezhetjük az ókoriak szabadságát, melynek lényege a kollektív hatalomban való tevékeny és állandó részvétel volt. A mi szabadságunknak a magánfüggetlenség békés élvezetében kell állnia. Az a szelet, amit az ókorban ki-ki kiharított magának a nemzeti szuverenitásból, nem elvont feltételezés volt, mint napjainkban. Az egyén akaratának valóságos hatása volt, s ennek az akaratnak érvényesítése eleven és újra meg újra ismétlődő élvezetet szerzett. Következésképp az ókoriak készek voltak nagy áldozatokat hozni politikai jogaik megőrzéséért és avégett, hogy továbbra is részt vehessenek az állam igazgatásában. Minthogy mindenki tisztában volt vele, mennyit ér a szavazata, s erre büszke is volt, személyes jelentőségének tudatában bőséges kárpótlást talált.

Ezt a kárpótlást mi már nem kapjuk meg. Az egyén, aki elvész a tömegben, jószérivel sohasem tapasztalja, hogy hatást fejt ki. Akarata sohasem nyom bélyeget az egészre; közreműködését ő maga nem látja. A politikai jogok gyakorlása tehát számunkra csak töredékét nyújtja annak az élvezetnek, amiben az ókoriak részesültek, ám a civilizáció fejlődése, korunk kereskedelmi törekvései, a népek kölcsönös közlekedése végtelenül megsokszorozta és rendkívül változatossá tette a magánboldogság eszközeit.” /Benjamin Constant: *A régiek és a modernek szabadságának összevetése*. Réz Pál fordítása. ↑
7. Benjamin Constant: *A régiek és a modernek szabadságának összevetése*. Réz Pál fordítása. ↑
8. Carl Schmitt teóriájának kitűnő összefoglalását adja Pethő Sándor: *Norma és kivétel. Carl Schmitt útja a totális állam felé*. Budapest: MTA Filozófiai Intézete, 1993, lásd még: Bretter Zoltán: Apolitika, depolitizálás, antipolitika – Carl Schmitt liberalizmuskritikájának néhány eleme. In: *Carl Schmitt jogtudománya*. Tanulmányok Carl Schmitttről. Budapest: Gondolat, 2004, 390-414. ↑
9. Carl Schmitt: A parlamentarizmus és a modern tömegdemokrácia ellentéte. In: Carl Schmitt: *A politikai fogalma*. Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok. Fordította, szerkesztette és az utószót írta: Cs. Kiss Lajos. Budapest: Osiris-Pallas Stúdió-Attraktor, 2002, 195-196. ↑
10. „Mi az igazság? A tömeg számára az, amit naponta olvas és hall. Ha valahol egy szerencsétlen flótás érveket gyűjtöget, hogy megállapítsa, mi is az 'igazság' – ez az ő igazsága. A másik, a pillanat nyilvános igazsága, melyről az okok és okozatok tényvilágában valóban szó van, ma a sajtó terméke. Amit a sajtó akar, az az igaz. Érvei mindaddig megcáfolhatatlanok, amíg pénz van rá, hogy szakadatlanul ismétlje őket (...) Nincs félelmetesebb szatírája a gondolat szabadságának, mint ez. Egykor meg sem kísérelhették az emberek, hogy szabadon gondolkodjanak; most megtehetik, csak éppen képtelenek már rá. Arra gondolnak, amire gondolniuk kell, és ezt érzik szabadságnak.” Oswald Spengler: Oswald Spengler: *A Nyugat alkonya II*. Fordította: Simon Ferenc. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1994, 665, 667. ↑
11. Gábor Kovács: Hannah Arendt's Interpretation of Natural and Artificial in the Political Phenomenology of the Human Condition. *Limes: Borderland Studies*, 2012 Volume 5(2): 93-102, https://www.researchgate.net/publication/261657512_H_Arendt's_Interpretation_of_Natural_and_Artificial_in_the_Political ↑
12. Zygmunt Bauman: *Liquid Modernity*. Oxford: Polity Press, 2000. ↑

13. Colin Crouch: *Post-Democracy*. Cambridge, UK–Malden, USA: Polity Press, 2004. ↑
14. Alain Touraine: *What is Democracy?* Translated by David Macey. Colorado–Oxford: Westview Press, 1997. ↑
15. Ennek az új típusú kapitalizmusnak átfogó jellemzését adja gazdasági és politikai vonatkozásban Shosana Zuboff vaskos könyve: *The Age of Surveillance Capitalism. The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power*. London: Profile Books, 2019. ↑
16. Richard Sennett: *A közéleti ember bukása*. Fordította: Boross Anna. Budapest: Helikon, 1998, 279, 285, 333. ↑
17. „*a Panopticon nem annyira konkrét építészeti alakzat, sokkal inkább szimbólum, mindazon eljárások összessége, amelyek a fegyelmezés elveinek érvényesítésével megteremtették az egyes egyének és a társadalom igazgatásának lehetőségét a lelkek középpontba helyezése és kormányzása által.* (...) Éppen ezért a továbbiakban a tulajdonnév alkalmazása helyett, Foucault-val megegyező módon a panoptikusság kifejezést használom, és nem az építészeti alakzatra, hanem az abban megvalósuló elvekre és eljárásokra koncentrálok” /Kepe Nóra: *A panoptikusság Foucault hatalomelméletében*. Replika, 2023 (129): 65–85. ↑
18. Byung-Chul Han: *Pszichopolitika. A neoliberalizmus és az új hatalomtechnikák*. Fordította: Csordás Gábor. Budapest: Typotex, 20. ↑
19. „Humanizmus, történetiség, avantgárd, referencialitás – e négy alapvető viszonylatban a posztmodern úgy tartják számon, mint ami szakított a modernitás teljes problematikájával. Az alábbiakban ezzel szemben amellett érvelnék, hogy a posztmodern kultúra voltaképpen a modern lényegi része. (...) A posztmodern képtelensége, hogy helyreállítson valamiféle premodern alapokat, végül hipermodernizmussá válik; a végletekig visz mindent, amit a modernitás jelent, tehát azokat a rendkívül korlátozott alapokat is végérvényesen félresöpri, melyeken a modernitás áll és bukik.

A posztmodern sikertelen kritikai kísérletével szemben a modernitás *alternatív, közösségi és ökológiai* kritikáját javaslom. (...) Deleuze, Baudrillard és társaik tényleg kiteljesítik a modern „befejezetlen tervét” – egészen az önpusztításig. Nem marad utána más, mint a szabadon lebegő vágy és a descartes-i cogito-nál is elvontabb „Én”. És csak ez az Én lesz a vágy titokzatos tárgya.” /Scott Lash: *Modern vagy posztmodern?* Liget, 1995 március ↑
20. A téma átfogó összefoglalóját adja: Pogácsa Zoltán: *Digitális kapitalizmus*. Budapest: Kossuth, 2024. ↑
21. https://www.weforum.org/stories/2025/01/global-risks-report-2025-radio-davos-podcast/?fbclid=IwY2xjawH4OANleHRuA2FlbQlXMAABHeU7IzVP7d3Avpeb5_hFdK42romkKBql3W4tr9nEfbG2ZvMwsW4b3gZrhg_aem_lzg ↑
22. „A tézis az, hogy identitásunkat részben az elismerés vagy annak hiánya, gyakran a rossz értelemben vett elismerés formálja. Így az emberek vagy csoportok valódi kárt, valódi torzulást szenvedhetnek, ha a többi ember vagy az őket körülvevő társadalom korlátozó, lealacsonyító, megvető képet tükröz róluk. Az el nem ismerés vagy a rossz értelemben vett elismerés okozhat sérelmet, lehet az elnyomás egyik formája, hamis, eltorzított, túlságosan is leegyszerűsített létmódokba zárhatja az embert. (...) Mindezt figyelembe véve a rossz értelemben vett elismerés nem egyszerűen a méltányos megbecsülés hiányának tűnik. Fájdalmas sebeket okozhat, áldozatait megnyomorító öngyűlölettel terhelve meg. A méltó elismerés nemcsak valamiféle udvariasság, amellyel felebarátainknak tartozunk, hanem életbe vágó emberi szükséglet.” /Charles Taylor: Az elismerés politikája. In *Multikulturalizmus*. Feischmidt Margit (szerk.). Budapest: Osiris, 1997, 124–125. ↑
23. „Azáltal, hogy az igazságtalanság konkrétabb tapasztalatait állította reflektorfénybe, az identitáspolitika üdvözlendő változásokat hozott a kulturális normák terén, és olyan konkrét közpolitikai intézkedéseket eredményezett, amelyek sokak számára segítséget jelentettek. (...) Az identitáspolitikával tehát önmagában véve semmi probléma sincs – természetes és elkerülhetetlen válasz az igazságtalanságra. Az identitáspolitika azon hajlama, hogy kulturális ügyekre összpontosítson, elterelte az energiát és a figyelmet arról a komoly problémáról, hogy hogyan lehet a legtöbb liberális demokráciára 30 éve jellemző trendet a nagyobb gazdasági-társadalmi egyenlőtlenség irányába visszafordítani. (...) A baloldali identitáspolitika ezenkívül fenyegetést jelent a szólásszabadságra és a demokráciához nélkülözhetetlen racionális diskurzusra is. A liberális demokráciák elkötelezetten védik azt a jogot, hogy az eszmék piacán, kiváltképp a politikai szférában, jóformán bármit ki lehessen mondani. Ám a belefeledkezés az identitásba szembekerült az állampolgári diskurzus igényével. Amikor a fókusz áttevődik az identitáscsoportok megélt tapasztalataira, az ember belső érzelmi világára kerül át a hangsúly a külvilág ügyeinek racionális

vizsgálatával szemben, továbbá előtérbe kerülnek a szívből jövő vélemények a racionális deliberáció folyamatával szemben, amely adott esetben korábbi véleményének feladására készíthetné az embert. Az, hogy egy kijelentés valakinek sérti az önértékelését, gyakran elégséges alapot szolgáltat a kijelentést tevő elhallgattatásához vagy leszólásához. (...) Trump sikerében azonban nem az identitáspolitika konzervatív elutasítása tükröződött, hanem valójában arról árulkodott, hogy a jobboldal is felfedezte magának az identitáspolitikát. Trump számos fehér munkásosztálybeli támogatója úgy érzi, hogy az elitek semmibe veszik őket. A vidéken élő emberek, akik nemcsak az Egyesült Államokban, hanem számos európai országban is a populista mozgalmak gerincét képezik, gyakorta úgy vélik, hogy értékeikre fenyegetést jelentenek a kozmopolita, városi elitek. És noha egy uralkodó etnikai csoport tagjai, a fehér munkásosztály számos tagja áldozatként és marginalizáltként tekint önmagára. Ezek az érzések kikövezték az utat egy jobboldali identitáspolitika számára, amely szélsőséges formájában kimondottan rasszista és fehér nacionalista.” /Francis Fukuyama: *Az identitáspolitika ellen. Az új tribalizmus és a demokrácia válsága*. Fordította: Tillmann Ármin. Replika, 2021 (123), 63–64. Az identitáspolitika átfogó elemzését adja – beleértve a nemi és faji identitást és az ún. *interszekcionalitás* problémáját – az amerikai mellett elsősorban francia helyzetre összpontosítva Elisabeth Roudinesco: *The Sovereign Self. Pitfalls of Identity Politics*. Translated by Catherine Porter. Cambridge: Polity Press, 2022. ↑

24. Az 1990-es évek elején, az egyébként akkor a posztmodern zászlóvivőinek számító Fehér Ferenc és Heller Ágnes nagyon pontosan leírták a posztmodern politikai állapotnak ezt a napjainkra az identitáspolitikában kiteljesedő negatív következményét: „(...) az önsokszorozó 'különbözések' a posztmodern politikai állapotban megteremtik a maguk 'minidiskurzusait'. A minidiskurzus sajátossága annak nyílt tagadása, hogy megfelelően lefordítható lenne bármely univerzális nyelvre. Nagyfokú zavar, akár képmutatás is van az ilyen követelésekben, hiszen minden különbözőség törvényesen megállapított jogok útján akarja elismertetni magát, márpedig a 'jogok nyelve' univerzális médium. Az elzárkózás heve alapvetően mégiscsak egyetlen utat hagy nyitva: az erőszakét a különbözőségek között, amelyek nem találnak közös nyelvet.” (Fehér Ferenc: *A modern és a posztmodern politikai állapot. Összehasonlítás és szembeállítás* In: Társadalmi Szemle, 1993/2 10.) „(...) az osztálypolitika térvesztése ugyanakkor tökéletesen áldásosnak sem nevezhető. Helyette 'mikro-diskurzusok' kaotikus kavargása jelentkezett, ami kettős nehézséget is jelentett. Először, a 'mikro-diskurzus' rendszerint kizárólagosságra törekszik (...) Másodszor, minél inkább kizárólagosságra törekszik a mini-diskurzus, annál kevésbé fordítható le a kollektív megértés bármely közegére.” (Fehér-Heller: *A modernitás ingája*. In: Világosság 1992/8–9, 587.)↑

kép | vecteezy.com

Kovács Gábor

'ELÉG VOLT A VALÓSÁGBÓL: ÍGÉRETEKET AKARUNK!' – 2.

2025-02-18 | ESSZÉ

Az egyetemes, a polisz tagjaként élvezett politikai szabadság helyébe csoportszabadságok, csoportprivilegiumok mozaikja lép; ez emlékeztet a premodern, középkori európai társadalmak viszonyaira, ahol minden csoportnak megvolt a neki járó partikuláris szabadsága, privilegium formájában. A középkor végén ezek szintetizálódtak a politikai társadalom – a *societas civilis* – az állammal szemben

élvezett egységes szabadsággá. Úgy tűnik, napjainkban sikerül ezt az utat visszafelé megtenni. Az egy és oszthatatlan emberi méltóság oszthatóvá és felosztandóvá vált: a melegek méltósága, a feketék méltósága és így tovább: újabb és újabb identitáscsoportok lépnek fel követeléseikkel. Mert hiszen az 'ember' fogalma elvont, nem élhető át a mindennapokban abban a fájdalmas konkrétságban, mint a csoportidentitások. Ám ez naturalizálja a politikát: az vagy, ami vagy, a magad biológiai-pszichikai mivoltában: az identitáscsoportok ennek elismerését követelik, lefordítását a jogok absztrakt nyelvére. Az egyén individuális autonómiájának státusza problematikus ebben a koncepcióban. Szemben a modern demokrácia egyénének pozíciójával, akinek státuszát – elvileg, hisz a gyakorlatban nyilván nem mindig van így – az egymást követő politikai konfliktusokban az individuális politikai döntések sorozata határozza meg. Az identitáspolitiká univverzuma kollektivistikus: az identitáscsoportoz tartozás az egyén autonóm döntése: ám utána a csoportoz tartozásnak van primátusa. Konkrét helyzetekben – a jelenlegi viszonyok között, amikor a csoportidentitások elsődleges terrénuma a különböző digitális közösségi platformok virtuális tere – ez az éppen aktuális véleményvezérek álláspontjához igazodik; a megkérdőjelezés a csoportból kitzasztás-kiközösítés veszélyét hordozza.

valóságátalakítás

Nagy kérdés, miképpen tudják a politikai elitek és az általuk működtetett államok kezelni az új helyzetet. Van-e elegendő elszántság, cselekvési képesség és vannak-e a kezükben eszközök – ennek a három

tényezőnek a kombinációja a hatalom – a politikai demokrácia revitalizálására. Az esélyek jelen pillanatban sehol nem túl jók. Sokkal könnyebb álmokat ígérni a fogékony politikai fogyasztóknak, mint nekifogni a valóságátalakítás irdatlanul nehéz és közvetlen politikai haszonnal nemigen kecsegtető műveletének.

Nem kétséges, hogy a modern demokrácia válsága mostanság pergő filmjének stáblistáján a technológiát a főszerepet játszó színészek között kell keresni. ^[1] A respublika közös nyilvánosságának terét szétdaraboló identitáspolitiká destruktív potenciálja aligha teljesezhetett volna ki enélkül. Az internet kezdeti időszakában jelent meg a hálózati én fogalma, amely korabeli kommunikációelméleti diskurzusból a magába zárt karteziánus ego börtönéből szabadulás lehetőségét ígérte, s egy új

közösségiség perspektíváját villantotta fel. [2] A digitális technológia azóta eltelt három évtizede alatt az új közösségiség ígérete átalakult a közösségi platformok megalapozta új digitális én valóságává, melynek kiindulópontja – szemben a karteziánus ego 'gondolkodom, tehát vagyok' tételével – a 'lájkolnak, tehát vagyok' maximája. [3]

A kilencvenes évek elején a világháló a szabadság természetes médiumának tűnt – a digitális demokráciát a valóságos világ politikai demokráciáját kiteljesítő lehetőségek között tartották számon. Ezzel szemben napjainkban különféle autoriter rendszerek használják hatalmuk megerősítésére. Nem is olyan régen Bill Clinton amerikai elnök még mélyen abszurd és megvalósíthatatlan ötletnek tartotta a kínai elgondolást, hogy cenzúrázni lehet az internetet. Aztán mi történt? Az oligarchikus rezsimek ma széltében-hosszában alkalmazzák Oroszországtól Iránig. S messze nem az információhoz jutás akadályozásáról van szó; a legvészeszerűbb fejlemény a

polgároknak eladdig csak a represszív rezsimek álmaiban szerepelő átfogó megfigyelésének valósággá válása. [4] A kínai modell működését mutatja be egy közelmúltban készített dokumentumfilm. [5]

Manuel Castells, akinek nevét *Az információ kora* tette közismertté, 2012-ben írt egy könyvet, mely a következő hosszú címet viselte: *A harag és a remény hálózatai. Társadalmi mozgalmak az Internet korszakában.* [6] A művet az előző év, a 2001-es ún. arab tavasz eseményei ihlették, mikor egy sor arab országban politikai válságba torkolló tüntetések törtek ki a helyi autoriter rezsimek ellen. A tömegmozgalmaknak nagyon hathatós segítséget jelentettek a különböző digitális platformok a megmozdulások szervezésében – ennek módozatait mutatja be és elemzi a könyv. Ma, egy évtizeddel később, jól látható a szomorú végkifejlet. A régióban nem köszöntött be az olyannyira áhított demokrácia; a régi rezsimek megbuktak ugyan, de helyükbe hasonlóan autoriter kormányok léptek, vagy pedig – lásd Líbia – anarchia és a hadurak harca követte a zsarnok eltűnését.

körforgás

Hannah Arendt különbséget tesz felszabadulás és a szabadság megalapozása között. [7] Az első a régi elnyomó, autoriter rezsimek elleni sikeres lázadás – ám ez csak az első lépés, mert ezt követnie kell a másoknak, a szabadság megalapozásának, amely a régi zsarnoktól megszabadulás mámorító, de szükségképpen illékony érzését a szabadság politikai intézményeire alapozott, azok által biztosított tartós állapottá teszi. Az emberiség politikai története azt bizonyítja, hogy a két egymás utáni lépés megtételére nem minden társadalom képes. A történelemben se szeri, se száma a zsarnoki hatalmak elleni sikeres fölkeléseknek, ám az esetek túlnyomó többségében – néhány szabad hónap vagy év után – visszatért a represszív hatalom. Az antik és középkori politikai gondolkodás a politikai változások többnyire erőszakos és véres periódusait ezért nevezte *revolúciónak* – ezt az eredeti jelentést a magyar forradalom szó nem adja vissza –, vagyis körforgásnak. Számukra az volt a történelmi tapasztalat, hogy a szabadság állapota törékeny és átmeneti, s egy idő múlva a zsarnokság szükségképpen visszatér. A modern demokrácia politikai rendszere épp a rossz körből kitörést ígérte. [8] A posztmodern politikai állapot sajnos, ezt látszik felülírni.

Manuel Castells *A harag és a remény hálózatai* után néhány évvel már újabb, végtelenül kiábrándult könyvet írt, amelyben rendkívül sötét képet fest a digitális technológia korának politikai valóságáról és a megoldást kínáló perspektíva hiányáról. Már a könyv címe is sokat mondó: *Törés*. Az alcím pedig tudatja, hogy mi ennek a törésnek az eredménye: 'A liberális demokrácia válsága'. [9] A válság a kormányzó elitek és a kormányzott tömeg közötti törés következménye. *A harag és a remény hálózata*hoz képest radikális perspektívaváltást észlelünk. A korábbi műben az internet virtuális tere – a valóságos térrel összeolvadva – hibrid szférát teremt; ez olyan új típusú politika lehetőségét alapozza meg, amely meghaladja a modernitásnak a Habermas által leírt diszkurzív racionalitáson nyugvó, értékalapú politikáját. A technológia lehetővé teszi az érzelmi közösségi együttlétet alapuló, érzelmi politikát: így a harag és remény alapozza meg a demokráciát. [10]

A *Törésben* korábbi reményeinek zátonyra futását dokumentálja a szerző. Időközben az arab tavasz dühe és reményei nem bizonyultak demokratikus politikai berendezkedések alapköveinek. Most az ún. nyugati világ politikai intézményeinek a

válsága kerül a gondolatmenet központjába: USA, Franciaország, Spanyolország. Castells keserűen állapítja meg, hogy a hálózati társadalom – amely már az információ koráról szóló műnek is kulcskategóriája – a legkevésbé sem hozta meg az olyannyira remélt újszerű politikai demokráciát. Éppen ellenkezőleg! A kortárs politika a valóságban a multimodális média által meghatározott formában és módon létezik.

[11] Az alapelv, hogy a politikai üzeneteknek a lehető legegyszerűbbeknek kell lenniük. Az üzenetek legfőbb hordozója az emberi arc – a cél az archoz társítható pozitív és negatív érzelmek felkeltése. Előbbiek a propagált politikát megtestesítő személlyel való azonosulást akarják megteremteni, utóbbiak a politikai ellenfél iránt érzett haragot és gyűlöletet. Valahogyan úgy, ahogyan azt Orwell az 1984-ben leírja: a napi Két Perc Gyűlölet összejöveteleinek csúcspontjaként a rendszer főellenségének, Emmanuel Goldsteinnek az arca jelenik meg a képernyőn.

Merthogy – folytatja Castells – a modern idegtudomány bebizonyította, hogy a politika alapvetően emocionális jellegű; ez persze mélységesen irritálja a klasszikus racionalista paradigmában gondolkodókat, akiknek nézeteit azonban a legkevésbé sem támasztják alá a kortárs politika legújabb fejleményei. **[12]** A politika fogyasztóinak emocionális benyomásai a közösségi média fragmentizált tereiben közvetlen, reflektálatlan véleményekként jelennek meg, amelyek aztán dühödten csapnak össze, ahogyan korábban a futballmeccsek szemben álló szurkolótáborainál tapasztaltuk.

Az ún. botránypolitizálás, vagyis az ellenfél lejáratása azért vált dominánssá – így Castells –, mert a negatív üzenetek befolyásoló ereje ötszörösen meghaladja a pozitívakét. A végeredmény paradox módon a botrányok kiváltotta felháborodás eltűnése, egyfajta közömbösség. Ha a mi hősről is kiderül, hogy éppolyan korrup, mint ellenfele, akkor azt mondjuk: na jó, édes Istenem, de mégiscsak a mi kutyánk kölyke, lehet, hogy lop, de hát a másik is; miért is ne szavaznék rá? Akárhogyan is – vonja le a konklúziót Castells – a *politico-digitális kakofónia* legrémisztőbb és vészterhesebb hozadéka az, amit az igazság-utániség (post-truth) korszakának szokás nevezni; az igazság és hamisság közötti különbség eliminálása, illetve a különbségtétel képességének vesztes erodálódása. **[13]**

szisztematikus hazugság

Ez nyilvánvalóan nem új fejlemény: a technológia inkább egyfajta nagyítólencseként egy korábban is létező jelenséget nagyít fel. ^[14] Érdemes elővenni

Hannah Arendtnek a politikai hazugságról úgy fél évszázada írott szövegeit. Arendt kiindulópontja a totalitarizmus természetéről kifejtett koncepció. A totalitarizmus a szisztematikus hazugság segítségével a valóság szövetének újraszövését kísérelte meg, egy álvalósággal próbálván meg helyettesíteni a tényekre, a valóság kikristályosodási pontjaira épülő emberi világot. A totalitárius kísérlet bukása végül is arról győzte meg Arendtet, hogy ez akkor szükségképpen kudarcra volt ítélve: a szisztematikus hazugság a totalitárius rendszerben nem tudott olyan pszeudo-világot teremteni, amely stabilitásban felvette volna a versenyt a megsemmisíteni akart valósággal.

Ám látja, hogy a probléma bizony poszt-totalitárius konstellációban is létezik. A *Hazugság a politikában* c. esettanulmányban a vietnami háborúval kapcsolatos dokumentumok nyilvánosságra hozatala kapcsán vizsgálja a politikai hazugság működésmódjait a hetvenes évek elejének demokratikus Amerikájában. De már a korábbi, *az Igazság és politika* c. írása is felveti a kérdést, hogy demokratikus politikai körülmények között hogyan jelenik meg az image-gyártás formájában a szisztematikus hazugság problémája. Kérdése: „ha a modern politikai hazugságok oly nagyon megkövetelik a ténytérítés egész szövetének teljes átrendezését – mondhatni egy más valóság megteremtését, amelybe öltési hiba, hézag vagy nyíladék nélkül illeszkednek, ugyanúgy, ahogyan a tények illeszkednek bele eredeti közegükbe – mi áll az útjában annak, hogy ezek a történetek, image-ek és ténytérítlenségek a valóság és a ténytérítés alkalmas pótlékaivá váljanak?” ^[16]

A félévszázaddal korábbi kérdés ma aktuálisabb, mint valaha: tényleg, vajon mi áll az útjában annak, hogy az immáron a mesterséges intelligenciák által nagyüzemileg előállított hazugságtömeg ne lépjen az igazság és a valós tények helyébe? Sokan úgy vélik: nincs ok aggodalomra, segítségünkre sietnek azok a mesterséges intelligenciák, amelyeket a *fake news*, a hazug hírek leleplezésére fejlesztettek ki. Ez összhangban van a technológiai civilizáció azon alapdogmájával, hogy minden probléma technológiai jellegű, ezeknek mindig van – sőt kizárólag csak ilyen van – technológiai megoldása. Az interneten könnyű rátalálni a *Sensity* nevű cég által létrehozott mesterséges intelligenciára, amely képes szétválasztani az ocsút és a búzát, vagyis felismerni a hamis hírt. [17] No de mi ennek a következménye? Az, hogy – amint azt a katonai technológiák története bizonyítja – a védekező és támadó eszközök állandó, soha véget nem érő versengése következik; a fejlettebb hazugság-leleplező mesterséges intelligenciák olyan hazugságyártó programok kialakítását ösztönzi, amelyek lebuktatására még jobb hazugság-leleplező masinákra van szükség: és így tovább, a végtelenségig. [18]

A probléma ezzel az, hogy itt már nem az ember a végső instancia igazság és hamisság eldöntésének a kérdésében: nem marad más számára, mint hinni a hazugságfelismerő mesterséges intelligenciának. Vajon olyan nagyon különbözik a jelenkor emberének ez a léthelyzete az antik görögétől, aki a delphoi jósdához fordult, amikor valami igaz dolgot akart tudni a jövőről? Immanuel Kant híres szövegének felütésében a következőképpen határozza meg a felvilágosodást: „*A felvilágosodás az ember kilábalása maga okozta kiskorúságából. Kiskorúság az arra való képtelenség, hogy valaki mások vezetése nélkül gondolkodjék. Magunk okozta ez a kiskorúság, ha oka nem értelmünk fogyatékoságában, hanem az abbeli elhatározás és bátorság hiányában van, hogy mások vezetése nélkül éljünk vele. Sapere aude! merj a magad értelmére támaszkodni!* – ez tehát a felvilágosodás jelmondata.” [19]

szétválaszthatatlanul

Ám úgy tűnik, hogy egy újabb korszakváltás történt: a *posztfelvilágosodás* korszakába lépett a világ. [20] Amikor a mi Bibó Istvánunk azt írja, hogy a világban való tájékozódáshoz két dolog szükségeltetik, a *gondolkodás bátorsága és a valóságérzés épsége*, akkor Kant nyomdokain jár. A baj az, hogy abban a jelenlegi konstellációban, melyben a politika és a technoszféra szétválaszthatatlanul összefonódott, igen-igen nehéz a két feltétel teljesítése a közösségi média egymástól elválasztott buborékjaiban tájékozódni akaró ember számára. Valójában a helyzet nagyon hasonlatos ahhoz, amit Stanislaw Lem 1971-es satirikus disztópiájában, *A futuroológiai kongresszusban* festett meg. A történetben a világot hatalmas gyógyszergyártó cégek uralják. Az uralkodó elit különböző pszichoaktív szerekekkel manipulálja az emberek valóságérzékelését. A különféle dolgok birtoklásának illúzióját speciális drogok használatával lehet elérni. A valóságos világ reménytelenül sivár, de a drogok biztosítják a legpompásabb luxusjavak birtoklásának hamis, ám a valóditól nem megkülönböztethető illúzióját. Ezzel sikerül megóvni a túlnépesedett bolygót azoktól a társadalmi feszültségektől, amelyet a javak egyenlőtlen elosztásából fakadnak. Ám legalább a vezetőknek tisztában kellene lenniük azzal, hogy milyen is a világ valójában. Ennek módja azonban nem a

drogoktól való tartózkodás, hanem egy olyan drognak a beszipantása – zseniális a fordító, Murányi Beatrix magyarítása – amelynek *ocsudin* a neve, merthogy ennek hatására a használó felocsúdik a hamis valóságból. [21]

A magyar glóbusz: a 'valahol utat veszítettünk' makacsul visszatérő életérzése

Amikor a magyar politikai viszonyokról és kilátásokról töprengünk, mindig számításba kell vennünk azt a világ-konstellációt, amelynek politikai vetületeiről szól ennek az írásnak az első, nagyobbik fele. Triviális megállapítás, bár gyakorta megfeledkeznek róla: a magyar politikatörténet – hasonlóan a gazdaság-, társadalom- vagy kultúrtörténethez – csak a külvilághoz való viszonyában értelmezhető. Valamikor a 18. század végétől ez a viszony – hasonlóan Kelet-Európa többi országához – a modernizáció kontextusába ágyazódik és az elmaradottság problémájaként jelenik meg. Másként fogalmazva: az Európa nyugati feléhez való viszonyról van. Ezt kétféle, egymást opponáló narratívában értelmezik; végigtekintve a magyar eszme- és ideológiatörténeten egyfajta váltógazdálkodás van a kettő között. Az egyik, a *mintakövetés*: ez az elmaradottság-élményre válaszként a nyugat-európai modellek honosításában, adaptációjában látja a követendő utat. A másik az ún. öncélú fejlődés narratívája: eszerint a magyar történelmi út annyira sajátos, hogy az idegen modellek nem életképesek Magyarország számára.

Bár a két narratíva szemben áll egymással, a gyakorlatban nem teljesen zártak egymás számára: tulajdonképpen egy spektrum két szélső álláspontját jelenítik meg. A politika dimenziójában a kétféle megközelítés az univerzalista liberalizmus, és a lokálist preferáló konzervativizmus szembenállásaként jelenik meg. A – már mögöttünk hagyott – klasszikus modernitás harmadik nagy ideológiája, a szocializmus eredendően univerzalista, de különböző megjelenési formáiban újra és újra felmerül a lokális és univerzális dialektikája. A modellkövetés általában akkor válik problematikusá, amikor a nyugati liberális modell válságba kerül. Ez történt a két világháború között, amikor a hamar véget érő vidám 1920-as évek után jött az 1929–33-as gazdasági világválság, melynek következményeként a liberális univerzalizmus egy csapásra avítt, idejét múlta és molyrágta öreg ideológiának tűnt, míg a felemelkedő totalitarizmusok életerős, a jövőbe vezető ideológiának. Kelet-európai perspektívából nézve úgy látszott, hogy kétféle Nyugat van: az öreg, hanyatlónak tűnő liberális Nyugat és az új totalitárius Nyugat, melynek Németország a megtestesítője.

Szekfű Gyula híres mondata – amely eredetileg a *Magyar Nemzet*-ben 1943-ban megjelent cikksorozatának címe volt: 'valahol utat veszítettünk', visszatérő módon újra és újra időszerűnek hat az éppen aktuális válság. A görög monda Sziszüphoszt juttatja eszünkbe, akit arra ítélték az istenek, hogy újra meg újra megpróbálja a domb tetejére felgurítani a sziklát, de sohasem jár sikerrel, mert az újra meg újra visszazuhan a lejtő aljára – mindig újrakezdi, mindig ugyanaz a végeredménnyel.

1979-ben látott napvilágot az annak idején csak szamizdatban, az ún. második nyilvánosságban kiadott *Bibó-émlékkönyv*-be írt híres Szűcs Jenő híres tanulmány, amely utóbb aztán állami kiadónál is megjelent 1983-ban, a *Gyorsuló idő* című, kitűnő írásoknak helyt adó sorozatban: *Vázlat Európa három történeti régiójáról*. [22] Az írás a jövő változások előérzetében fogant: a szerző – nagy történész elődjét, Hajnal Istvánt és Bibót az Immanuel Wallerstein-féle világrendszer-elmélet fogalmi keretében továbbgondolja. Az államalapítás utáni ezer évet az európai történelem kontextusába helyezi. Ez magában foglalta a gazdaság- és társadalomtörténetet, politikai eszmetörténetet és politikatörténetet. Az európai civilizáció ezer évét állam és társadalom viszonyának szemszögéből tekinti át, és úgy találja, hogy e tekintetben három európai régiót lehet megkülönböztetni. A mintaadónak tekinthető nyugat-európai régió sajátossága a középkori politikai teológia *societas civilis*-ének – a modernitás századaiban végbemenő, de a premodern előzményekben gyökerező – emancipációja a politikai hatalomtól. Kelet-Európában – nála ez nagyjából a későbbi orosz birodalom területe és a Balkán – ez nem következik be; az állam maga alá gyűri az államot, míg a köztes régió, Közép-Kelet-Európa – a Lengyelországtól Horvátországig észak-déli irányban húzódó sáv – a két szélső modell elemeit olvasztja magába: hol egyikkel, hol másikkal mutat nagyobb hasonlóságot. Valami olyasmiről van itt szó, ami a magyar kultúr- és eszmetörténetben a kompország-szindrómaként ismert: a két part – a nagybetűs Kelet és a nagybetűs Nyugat – közötti ide-oda közötti utazásról. [23] A történések lényege a nyugati politikai modell intézményrendszerének átültetése a posztkommunista kelet-közép európai televénybe. Még külön tudományág is született, mely fölöttébb beszédes nevet kapott: *tranzitológia*, vagyis átmenet-tan. Aztán következtek az ezredforduló utáni évtizedek, a maguk lépésről lépésre kibontakozó válságjelenségeivel, amelyek – az

írás első részében tárgyalt – jelenkori civilizációs válságba torkolltak. Ez nemcsak próbára teszi a nyugati modell teherbíró képességét, hanem megkérdőjelezni látszik annak univerzális érvényességét. Beköszönt a hol választásos önkényuralomnak, hol hibrid rezsimnek, hol vezérdemokráciának, hol illiberális demokráciának mondott berendezkedések kora.

tranzitológia

Ezek a politikatudományban és a politológiában használatos címkék az utóbbi évtizedek változásaira reagáltak. A tranzitológia az univerzalista koncepció terméke, amely a liberális demokráciának a hatalmi ágak megosztására épülő berendezkedését egyetemesen érvényes politikai modellnek tekintette. A fogalom eredetileg a latin-amerikai és spanyol változások leírására szolgált az 1970-es években, s egy ideig úgy tűnt, alkalmas az 1989 utáni kelet-európai változások értelmezésére is. Ám néhány év után kiderült – utólag nem túl meglepően, hiszen itt mások voltak az előzmények –, hogy az itteni történések leírására az átmenet fogalmánál alkalmasabb az átalakulás, a transzformáció kategóriája. De ez a liberális demokráciának – írásom első részében tárgyalt – világszerte tapasztalt krízisének és az ún. populizmus előretörésének következménye volt. Sokféle demokrácia van – mondták az új megközelítések – a liberális csak az egyik típus, emellett más – a modellt a helyi viszonyokhoz adaptáló – típusokkal kell számolni. Az elméleti átmenet több lépésben történt. A *hibrid rendszer* fogalmával azokat a politikai rendszereket jellemezték, amelyekben a liberális demokrácia intézményi technikái autokrata elemekkel keverednek. A *választási autokráciaként* leírt berendezkedés lényege, hogy a választás intézménye megmarad, ez legitimálja a rendszert; ám nincsen szó valódi politikai versenyről, mert a választási rendszer manipulációja, a választókörzeteknek az uralmon levő párt igényei szerinti átigazítása – ez a hírhedt *gerrymandering* – következtében a politikai mező eltorzul: az ellenzéki pártok nem nyerhetik meg a választásokat. A *vezérdemokrácia* fogalma – a magyar politológusok egy része ezzel írja le a Magyarországon 2010 után kialakult, a hatalomgyakorlók által a Nemzeti Együttműködés Rendszerének (NER) keresztelt politikai formát – eredetileg Max

Webertől származik. A német szociológus a rutinizálódott és bürokratikusá vált demokrácia revitalizálásának eszközét látta olyan berendezkedésben, amelyben a demokratikus intézményrendszert karizmatikus politikus működteti.

Egy idő múlva bekövetkezett a fogalmak túlburjánzása, ami gyakran megnehezíti az eligazodást. Azt eredeti szándék az új politikai berendezkedések árnyalt leírása és jellemzése: olyan tipológia megalkotása, amely képes többet mondani annál, hogy itt a liberális modell torzulásáról van szó. A politológia célja ezzel a fogalmi apparátussal az új berendezkedések működés módjainak részletes leírása. Ám felmerül egy súlyos kérdés. Vajon ebből annak kell következnie, hogy teljesen szakítunk a normatív értékszempontokkal, vagyis a leírás során rekonstruáljuk ezeknek a berendezkedéseknek a működés módjait, ám óvakodunk attól, hogy a jó vagy rossz kormányzás – Arisztotelész óta ismert – kategóriáit használjuk? Ha igen, akkor egyebek mellett a zsákutca fogalma is értelmezhetetlenné válik: a leírás szintjén maradván ez a naiv moralizálás terméke. [24] Szilágyi Ákos ezzel polemizálva írja:

„A politikai kérdésekre – mivel akár részt veszünk, akár nem veszünk részt a közügyek intézésében, a róluk folytatott vitákban, a politikában benne vagyunk – csak politikai válasz adható, akkor is, ha ez a válasz fogalmilag artikulált, távolságtartó. Nincs értékmentes – jót és rosszat, igazat és hamisat, helyeset és helytelent szét nem választó – politikai beszéd, a politikatudomány beszédmódját is beleértve. A rovartan tudós művelője nem tesz különbséget rossz tücsök és jó tücsök, helytelen ciripelés és helyes ciripelés, a geológus pedig sikeres és sikertelen vulkánkitörés, a meteorológus igaz és hamis napfolttevékenység között. A politikatudós ezzel szemben – tárgya és helyzete természetéből adódóan – kénytelen különbséget tenni jó rendszer és rossz rendszer, jó kormányzás és rossz kormányzás, jó politikus és rossz politikus, politikai igazság és hazugság között, vérmérséklete, világnézete, erkölcsi meggyőződése szerint fogadva vagy utasítva el, védelmezve vagy támadva, dicsérve vagy ócsárolva valamit, rábeszélve valamire vagy lebeszélve valamiről, akárkihez beszél is közvetve vagy közvetlenül: a hatalomhoz, a szakmai közösséghez vagy az egész politikai közösséghez. Magyarán: a politikatudomány, mint bármely más társadalomtudomány argumentálási és megismerési módja, mindig innen marad a retorikán, és ez nem elrejtendő fogyatékosága, hanem legsajátabb természete, amit oktan kesergés vagy az objektivitás még oktanabb színlelése nélkül vállalnia kell.” [25]

mintakövető attitűd

A Szűcs Jenő-féle fogalmi keret – ahogyan az általa kiindulópontnak használt bibói is – a normatív megközelítésre épül. Tagadhatatlan, hogy ez konkrét történeti-politikai szituációban fogant;

mélyén az a mintakövető attitűd munkál, amely követendő politikai modellnek a nyugat-európaiakat tekinti. Ennek adekvát politikai formája ebben a megközelítésben a liberális demokrácia, amelynek politikai berendezkedését – az egyébként gondolkodásában konzervatív, liberális és szocialista nézőpontokat keresztény szemlélettel ötvöző, magát harmadikutasként definiáló – Bibó a szabadság ideológiamentes objektív technikájaként, az európai kultúrkör legnagyobb teljesítményeként tartott számon. [26] Nem vitás, hogy a második világháború utáni évtizedekben a liberális demokrácia mint politikai forma a delelőn volt. A tranzitológia alapgondolata utóbb azért kérdőjeleződött meg, mert a delelő ideje elmúlt. Kiderült,

hogy a liberális demokrácia intézményrendszerének szervesülése olyan társadalmi-politikai konstellációban, ahol eddig ez nem létezett, több mint kétséges. A 2003-as iraki háborút követő demokráciaexport-kísérlet totális kudarcot vallott: a külföldi fegyverekkel megdöntött Szaddam Huszein-diktatúra helyébe nem az óhajtott demokrácia lépett, hanem a káosz: az ország a geopolitikai világrendben fontos stratégiai szerepet betöltő közel-keleti régióra életveszélyes fenyegetést jelentő fekete lyukká lett, állandó és kiszámíthatatlan veszélyforrássá. A következő évtized elején, az arab tavaszt követően, nagyon hasonló következett be Líbiában Kadhafi bukása után.

Kelet-Közép-Európa posztkommunista országai persze nyilvánvalóan nem vehetők egy kalap alá ezekkel az országokkal! Ezek történelmében mindenütt volt hosszabb-rövidebb demokratikus intermezzo, időről időre – kedvező nemzetközi konstelláció idején – újraéledő demokratikus tradíció. Ezt nagyon szépen leírta Bibó István *A kelet-európai kisállamok nyomorúságában*. A címben jelzett nyomorúság abban van, hogy az újra és újra szárba szökkenő – a liberális demokrácia intézményi technikáit alkalmazó – demokratikus berendezkedés errefelé törékeny – kiszolgáltatott a

geopolitikai világrend változásainak – lásd Kelet-Európa szovjet bekebelezését a második világháború után. Ma ismét ennek a világrendnek az átalakulása zajlik; a civilizációs válságnak, a poszt-felvilágosodás egyre erősebb jegyeit felmutató anómia korszakának legfőbb politikai következménye a liberális demokrácia univerzális érvényességének megkérdőjelezése.

helyi szabadság-körök hiánya

Itt jutottunk ahhoz a kérdéshez, ami talán a legfontosabb egy lehetséges politikai átalakulás szempontjából a mai Magyarországon. A Szűcs Jenő-féle három régió-teóriának – amelynek az

alapvetése a nyugati, a társadalom–állam relációban a társadalomnak autonómiát kiharcoló nyugat-európai társadalomszerveződési modell, és azt az államnak alávető kelet-európai modell szembeállítását a közjük szoruló köztes régió vegyes modelljével – kiindulópontja az, amit Bibó István a *szabadság kis köreinek* nevez. [27] Ezek létezése alapvető feltétele a demokratikus társadalomszerveződés tartós meggyökerezésének egy adott országban. Ám mi van, ha ezek hiányoznak, vagy gyengék és törékenyek? Ezt a helyzetet és ennek következményeit teszi vizuálisan felfoghatóvá három magyar film: a legrégebbi az *1945*, a két újabb a *Nyersanyag* és a *Fekete pont*. Ezek ama bizonyos helyi szabadság-körök hiányának három különböző oldalával szembesítik a nézőt.

A legrégebbi a 2017-es, Török Ferenc által rendezett fekete-fehér *1945*. A film megnézése után az első gondolatom az volt: ez Bibó nagy, 1948-as *Zsidókérdés-esszéje* megfilmesítve. A történet nem dió- hanem mogyoróhéjban: egy magyarországi kis falu vasútállomásán – az épület mellett ott áll a dzsip, mellette szovjet katonák – a vonatról leszáll egy öreg és egy fiatal zsidó. A lélekszakadva a faluba bicikliző forgalmista híre nyomán kitör a pánik: azért jöttek, ami hajdan az övék volt, s amibe azóta mások ültek bele. Aztán kiderül: pánikra semmi ok, céljuk csupán halottaik meglátogatása a zsidó temetőben. A történet központi figurája – a szerepre magát tudatosan felhízáló Rudolf Péter alakítja zseniálisan – a hajdani jegyző, aki az

előző, a vesztés háború következtében szétesett represszív politikai rendszer után maradt vákuumban szorgalmasan munkálkodik a zsarnokság kis helyi körének revitalizálásán, melynek ő a haszonélvezője.

Szimler Bálint filmje, a *Fekete pont* 2024 őszén került a mozikba. A jelenben játszódik, a NER Magyarországn. Egyik főszereplője egy kisfiú, aki édesanyjával Németországból érkezik haza, s belesöpöppen a magyar iskolarendszerbe. Az egyik kritikából tudható, hogy a rendezőt saját gyerekkori élményei is inspirálták: hasonló

vele is megesett, amikor Amerikából hazatérve kilencévesen egy magyar iskolába került. [28] A filmbeli kisgyerek viszontagságainak – képtelen beilleszkedni a hazugság, megalkuvások, gyávaság és képmutatás világába – története azt mutatja meg, hogyan épülnek a zsarnokság félelem és kiszolgáltatottság táplálta kis körei *alulról* – az 1945 jegyzője ezeket felülről építette –, és hogyan kényszerítik bele ezek öntőformájába a gyerekeket, a leendő felnőtteket. Emlékezetes a film befejezése. A hazug és nyomasztó környezete ellen lázadó kisfiú felmászik az iskola udvarán nőtt nagy fára és nem hajlandó lejönni onnan. Ki kell hívni a tűzoltókat. Mi a helyzet megoldása? A film záróképeiben kivágják a fát. Happy end magyar módra.

formátlan nyomorúság

A harmadik film, a *Nyersanyag* – rendezője Boross Martin – ugyancsak 2024-es, valamikor az év első felében került a mozikba. [29] Fiatal fővárosi filmesek érkeznek egy magyar faluba,

hogy az ott élő gyerekeknek közösségépítő művészeti workshopot szervezzenek. A település első pillantásra mintafalunak tűnik: az ambiciózus polgármester biouborkát termelő gazdaságot tart fenn, ami munkaalkalmat ad helybelieknek, regenerálja a munkanélküliségben élő, szétesett közösséget. Aztán lépésről lépésre nyilvánvalóvá válik, hogy valójában egy helyi földesúrról van szó, aki jól jövedelmező jobbágyrendszert működtet: a tetszetős felszín minidespotizmust takar, a workshop a visszaélésekről forgatott dokumentumfilmmé lényegül át. Ezért aztán természetesen megromlik a filmesek kezdetben szívélyes viszonya a polgármesterrel: távozniuk kell; a maradni akarókat megverik a falu határában. A dokumentumfilm elkészül, díjat kap egy nemzetközi filmfesztiválon. Ám a csattanó csak ezután következik. A film igencsak súlyos dilemmákat felvető befejezésében a rendező visszatér a faluba. Megtudjuk, hogy a dokumentumfilm nyomán indult nyomozás eredményeképpen a zsarnok polgármestert letartóztatták. Ám a despotizmus represszív rendjének szétesése után nem a szabadság köszöntött be, hanem a formátlan nyomorúság tért vissza: az uborkafarm fóliasátrai üresen állnak, a helyi közösség abba a kilátástalan nyomorba zuhant vissza, amiből a zsarnok polgármester felépítette a maga lokális neofeudalizmusát. Az arab tavasz utóélete kicsiben. [30]

Ezzel eljutottunk az alapvető, hosszú távú dilemmához: mi történik a zsarnokság kis – no meg nagy – köreinek szétesése után? Mert bizony igaza van Hannah Arendtnek: a felszabadulás mámorító – és szükségképpen átmeneti – érzéséből a legkevésbé sem következik automatikusan a szabadság intézményes rendje: azt meg kell teremteni. Ha ez nem így történik, akkor a bekövetkező káoszban ismét csak erőre kapnak a zsarnokság kis- és nagy körei. De ez a film sugallta politikai tanulságnak csak az egyik fele. A másik – nem kevésbé fontos – hogy ez nemigen lehetséges kívülről, egy új politikai megváltó segedelmével – legyen az új politikai messiás vagy valamiféle értelmiségi élcsapat. Napjainkban inkább az első változatnak van keletje – egy bolsevik típusú élcsapat által végrehajtott forradalomra mostanság eléggé kevés lájk érkezik. Ám nem így áll a dolog a mindent megígérő, a népvezér, az influenszer és a celeb karakterjegyeit sikerrel egyesítő politikusokkal, mert világszerte igen nagy a kereslet a Cippola-típusú politikai fekete mágusokra. Elég volt a valóságból, ígéreteket akarunk! Vajon ki hozza majd az „ocsudint”?

1. Szilágyi Ákos lényegre törően fogalmazta meg a radikális változást, amit a legújabb technológiai robbanás hozott az emberi történelemben: „Ami az utóbbi évtizedekben iszonyú gyorsasággal és intenzitással elkezdődött, már nem a történelem lapjain található, hanem a technológiatörténet, és tőle elválaszthatatlanul a piaci kultúra lapjain. Senkit ne tévesszen meg a történelem-szimulációk színes karneváli kavalkádja, a spektakulum. Ez már csak történelem-műsor, revü, operett, musical, amelyet csak nézni kell és nézni lehet. Ami valóban történik, az kivétel nélkül az informatika, a digitalizáció, a tudomány és technológia terén történik, ennek megfelelően villámsebességgel. Egyetlen nemzedékváltásnyi időbe, ami körülbelül 20–25 év, ma két-három generáció is belefér, de ezek már nem a történelem, hanem a technológia és a piac teremtményei, az Y, Z, Alpha generációt nem a történelmi időbe, hanem a technológiai változások piaci idejébe beleszületés különbözteti meg egymástól.” /Szilágyi Ákos: *Ma nem az írástudók, hanem az írásnemtudók felelőségének ideje jött el*. Litera.hu, 2020. június 28. <https://litera.hu/magazin/interju/szilagyi-akos-nem-az-irastudok-hanem-az-irasnemtudok-felelossegenek-az-ideje-jott-el.html> ↑
2. Manuel Castells az új korszak fenomenológiáját felrajzoló nagy háromkötetes művének, *Az információ korának* 1. kötetében (*A hálózati társadalom kialakulásában* (Budapest: Gondolat-Infonia, 2005, Fordította: Rohonyi András) az első, bevezető részt a hálózati én fogalmának szenteli (33–64). Ráérez, hogy az identitás középpontba kerülése az új korszak alapvető jelensége: „Az információs társadalmak első történelmi lépései, úgy tűnik, az identitás kiemelkedő fontosságára mutatnak rá a szervező elvek között. Az identitás vállalásán azt a folyamatot értem, melynek révén a társadalmi szereplők elsődlegesen valamely adott kulturális attribútum vagy attribútumhalmaz alapján, más társadalmi struktúrákhoz való általánosabb kötődések kizárásával határozzák meg önmagukat és saját céljaikat.” 58. ↑
3. Gábor Kovács: Self-Construction in the World Web and the Borders of Freedom in Pandemic Times. In: Jan Selmer Methi · Basia Nikiforova (Editors): *Borderology Spatial Perspective, Theoretical and Practical*. Cham, Switzerland: Springer, 2023, 191–198. ↑
4. A legelőrehaladottabb stádiumban levő, totális ellenőrzés rendszerének színtere Kína ujgurok lakta területe. Ennek részletes leírását adja Paul Scharre: *Four Battlegrounds. Power in the Age of Artificial Intelligence*. New York: W. W. Norton & Company, 2023, 79–90. ↑
5. <https://www.youtube.com/watch?v=yz91trcbeE0> ↑

6. Manuel Castells: *Networks of Outrage and Hope. Social Movements in the Internet Age*. Cambridge, Polity Press, 2012. ↑
7. „(...) a lázadás vége felszabadulás, a felszabadulás, a forradalom vége pedig a szabadság megalapozása. (...) Az alapvető félreértés a felszabadulás és a szabadság megkülönböztetésének hiányából ered: nincs természetlenebb dolog a lázadásnál és a felszabadulásnál, ha nem követi az újonnan kivívott szabadság alkotmányba foglalása.” Hannah Arendt: *A forradalom*. Fordította: Pap Mária. Budapest: Európa, 1991, 186. ↑
8. Bibó ebben vélte megtalálni az európai civilizáció történelmi egyediségét – ma ezt persze sokan a posztkolonializmus és az orientalizmus szemszögéből nagyon avittnak vélik, egy uralmi civilizáció gyomorforgató képmutatásának. Ezzel szemben Bibó az uralmi elvre épülő társadalomszerveződés meghaladásáról ír: „Nincs természettörvény, amelyik azt mondaná, hogy a rabszolgaságból a hűbériségbe és a hűbériségből a kapitalista társadalomba és így tovább fejlődünk. Az emberiségnek vannak a társadalom értelmes fejlődésére irányuló kísérletei, ilyen kísérlet a kínai, amelyik a maga előző formájában minden jel szerint megakadt, és a legújabb korban átengedte magát az európai újabb inspirációknak, és ilyen kísérlet a többszöri zökkenőkkel folyó görög-római-középkori-európai; és ahol ilyen kísérlet van, ott van értelme beszélni a társadalom fejlődéséről, és az adott esetben van értelme beszélni például forradalmakról is. Ezzel szemben a Közép-Keleten és Indiában – amelyeket nyilvánvalóan messziről nézve és elnagyoltan a tagolatlan zsarnokságok folyamatos területének tekinthetünk – nincs sok értelme beszélni például forradalmakról, mert legfőljebb palotaforradalmak vagy trónváltozást előidéző népmozgalmak folyhattak, amelyek eredményeképpen jó királyok vagy rossz királyok váltogatták egymást. Az a fajta forradalom azonban, amelyik egy uralmon számonkéri azt, hogy elvileg nem tölti ki a helyes hatalomgyakorlás formáit, kereteit és tartalmát, az a féle forradalom, amelyik társadalmi reform igényével indul meg, arról csak a kínai kultúrkörben beszélhetünk, ahol az időnként kitörő nagy kínai parasztforradalmaknak ugyanaz az erkölcsi számonkérő jellege és gyakran eredménye volt, mint az európainak. (...) Nincs meg az a kényelmes helyzetünk, hogy természettörvényként állíthassuk fel a társadalom helyes és mind jobb és jobb fejlődésének a szabályát, és semmiféle ilyen természettörvénynek az elképzelése nem ment fel bennünket annak a felelőssége alól, hogy az emberi közösség helyes szervezésének a nagy akcióját lehet el is rontani, lehet zsákutcába vinni, és lehet, legújabbban, az emberiség totális pusztulása irányában folytatni.” /Bibó István: *Az európai társadalomfejlődés értelme*. <https://mek.oszk.hu/02000/02043/html/430.html> / ↑
9. Manuel Castells: *Rupture. The Crisis of Liberal Democracy*. Cambridge-Medford: Polity Press, 2019. ↑
10. Manuel Castells: *Networks of Outrage and Hope. Social Movements in the Internet Age*. 225 ↑
11. Manuel Castells: *Rupture*, 20. ↑
12. L. Kovács Gábor: A posztdemokrácia kora. „Hogy a voksbarmok patái el ne fagyjanak...” <https://ligetmuhely.com/liget/kovacs-gabor-a-posztdemokracia-kora/> ↑
13. Manuel Castells: *Rupture*, 21. ↑
14. Érdemes végighallgatni a *Népszavának* a technológia és politika viszonyáról szóló tanulságos podcastját: https://nepszava.hu/3265318_orban-viktor-szuverenitas-elon-musk-nepszava-hol-elunk-podcast ↑
15. „Igazság és politika” In: Hannah Arendt: *Múlt és jövő között*. Nyolc gyakorlat a politikai gondolkodás terén. Budapest, Osiris Kiadó-Readers International, 1995, 233-271.; „Lying in Politics. Reflection on the Pentagon Papers” In: Hannah Arendt: *Crises of the Republic*. New York: Harcourt Brace Jovanovich Inc., 1972, 1-48. ↑
16. „Igazság és politika” In: Hannah Arendt: *Múlt és jövő között* 261. ↑
17. <https://sensity.ai/why-sensity/> ↑
18. A cég kutatója, Giorgio Patrini ezt expressis verbis is megfogalmazza: Paul Scharre: *Four Battlegrounds. Power in the Age of Artificial Intelligence*, 132-133. ↑
19. Válasz a kérdésre: mi a felvilágosodás: In: Immanuel Kant: *A vallás a puszta ész határain belül és más írások*. Fordította Vidrányi Katalin, 24. <https://mek.oszk.hu/06600/06616/06616.pdf> ↑
20. Lásd erre vonatkozóan Henry Kissinger rövid, de lényegre törő írását: *How the Enlightenment Ends Philosophically, intellectually – in every way – human society is unprepared for the rise of artificial intelligence*.

<https://www.theatlantic.com/magazine/archive/2018/06/henry-kissinger-ai-could-mean-the-end-of-human-history/559124/>, illetve az ezt továbbgondoló technikafilozófiai eszme-futtatást: Yuk Hui: *What Begins After the End of the Enlightenment?* *e-flux Journal*, January, 2019, <https://www.e-flux.com/journal/96/245507/what-begins-after-the-end-of-the-enlightenment/> ↑

21. „A professzor felém nyújtotta az üvegcsét. (...) Kihajoltam az ablakon. Az utca keskeny szurdokában, ahogy a tizenegyedik emeletről lenéztem, csillogó gépkocsik folyama hömpölygött, szélvédőjük és tetejük szikrázott a napfényben. Oromhoz emeltem a nyitott üvegcsét, kicsit hunyorogtam könnybe lábadt szememmel, aztán döbbsentem meredtem a rendkívüli látványra, amely elem tárult. Mellmagasságban a levegőt markolva, mint az autózást játszó gyerekek, üzletemberek oszlopoi ügettek az úttesten. Az ügetők tömör sorában, akik sebesen kapkodták a lábukat, és deréktól hátradőltek, mintha öblös fotelben terpeszkednének, időnként feltűnt egy-egy magányos, füstölgő, zötyögő autó. Mikor a szer hatása gyengült, a kép megremegett, majd kisimult, és ismét láttam a magasból a fehér, sárga, smaragzöld autók csillogó folyamát, amint méltóságteljesen hömpölygött Manhattanen keresztül.

– Hajmeresztő – mondtam tömören. – De mindent összevéve, ha megvan a pax orbi et urbi, talán mégiscsak érdemes volt.

– No persze a jó oldala is megvan a dolognak. A szívinfarktusok száma jelentősen csökkent, mert ez a távkocogás remek torna. Másfelől viszont elterjedt az asztma, a visszér és a szívtágulás. Nem mindenki alkalmas maratoni futónak.”/A futurológiai kongresszus. In: Stanislaw Lem: *Álmatlanság*. Fordította Murányi Beatrix. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1974, 98./ ↑
22. Szűcs Jenő: *Vázlat Európa három történelmi régiójáról*. Budapest: Magvető, 1983. Az esszét több nyelvre lefordították, egyebek mellett angolul is megjelent. ↑
23. Korábbi könyvemnek ez a központi kérdése: Kovács Gábor: *Két part között mindörökké?* Budapest: Liget, 2018. ↑
24. Csizmadia Ervin amellel érvel, hogy a jelenlegi magyar politikai berendezkedés szerves módon illeszkedik a magyar politikatörténet tradíciójába. A szerző a magyarországi változásokat az elittranszformáció kategóriájával írja le. Gondolatmenetében az ezredforduló utáni nemzetközi trendváltás – vagyis a liberális demokrácia krízise – kontextusában úgy látja, hogy a 2010 utáni átalakulás lényege a mintakövető elit felváltása a magyar politikai fejlődés hagyományaihoz visszataláló mintatformáló politikai elittel. Könyvének végkövetkeztetése: „(...) az orbánizmus a magyar politikai fejlődés *leglogikusabb* megjelenése. A Fidesz az a párt, amely a legerősebben támaszkodni tud a történelmi faktorokra, történelmi folytonosságokra. Magyarországon a történelem körülbelül másfél évtizedes tetszhalál után, valamikor a 2000-es évek közepén kezd újra megjelenni a politikai hivatkozások és a politikai gyakorlat szintjén is. (...) A magyar politikát „haladókkal” és „nem haladókkal” (hogy e két kategóriánál maradjak) benépesítve is *normális fejlődésűnek* tartanám, ha éppen kedvem lenne használni e kategóriákat. De nincs. Nem tetszik, hogy örökösen haladókra és nem haladókra, nyugatosokra és nem nyugatosokra akarjuk kettéosztani magunkat. E helyett én mást ajánlok: próbáljuk végiggondolni az 1990 utáni és a reformkortól az átmenetig tartó időszakot kétfajta európaiság egymás mellett éléseként. Olvasatomban a jelent, csakúgy, mint a múltat „mintaformálók” és „mintakövetők” közötti, kétségkívül erős küzdelem teszi ki (...) 1990 után érthető okokból az új demokráciák hasonlóságaira és a nyugati normákhoz való felzárkózás ösztönző erejére koncentráltunk. Mára azonban jól látszik: egy-egy ország mintakövetésében a *saját hagyományok* fontos korlátot jelentenek. Ha nem is azonnal, de bizonyos idő eltelte után feltétlenül. Ezeket a hagyományokat kell tehát nagyon alaposan, nagyon sokrétűen megismernünk, újra vizsgálat tárgyává tennünk. Nem nagyon hiszem, hogy a történelmi politikatudomány manapság van ennél fontosabb feladata. (...) a magyar politikai fejlődés nem zsákutcás. Ez persze, meglehet, nem nyeri el majd a tetszését – s talán az olvasók többségének tetszését sem –, de nem baj. Én így látom.” /Csizmadia Ervin: *A magyar politikai fejlődés logikája*. Összehasonlítható-e a jelen a múlttal, s ha igen, hogyan? Budapest: Gondolat Kiadó, 2017, 364–365, 370, 371, 372/ ↑
25. Szilágyi Ákos: *Vezérdemokrácia vagy cezarizmus?* 2000, 2015/5 <https://ketezer.hu/2015/10/vezerdemokracia-vagy-cezarizmus/> Szilágyi itt Körösényi András *Vezér és demokrácia* (Budapest: L'Harmattan, 2005) című könyvében kifejtett vezérdemokrácia-koncepcióval polemizál – kifejtve, hogy az értékmentesség itt valójában bűjtatott apológia – helyenként igen keményen megfogalmazva ellenvetéseit. Körösényi későbbi írásaiban aztán maga is továbbgondolja a koncepciót. A 2010 után kialakuló hatalmi-politikai szerkezetet olyan plebisciter vezérdemokráciaként (PVD) írja le, amely voluntarista és autoriter jellegű politikát folytat: „Orbán rendkívüli kormányzást legitimáló válsághelyzetben került kormányra, és kreatív válságnarratívával, a válsághelyzet

(percepciójának) folyamatos fenntartásával permanenssé tette a politikai voluntarizmust, azaz a politika jog, íratlan szokások és normák feletti primátusát megvalósító rendkívüli, forradalmi politikát. Mindez kiegészülve a képviselő top-down jellegének megerősödésével – sok tekintetben autoriter jellegű hatalomgyakorlást eredményezett (...) a PVD egy önálló, *sui generis* rezsimtípus. A PVD jelentősége a komparatív rezsimkutatás számára abban áll, hogy az gyümölcsöző teoretikus-fogalmi keretet kínál a liberális demokráciáktól és az autoriter diktatúráktól egyaránt eltérő rezsimek elemzésére. (...) az Orbán-rezsim olyan rezsim, amelyben a demokratikus választás és legitimitáció mellett autoriter uralom és hatalomgyakorlás jön létre.” /Körösenyi András: *Weber és az Orbán-rezsim: plebisciter vezérdemokrácia Magyarországon*. Politikatudományi Szemle XXVI/4, 2017, 22, 23/ Körösenyi egy újabb, 1923-as írásában maga is elmozdul az értékmentes leírás pozíciójából. A 'nem megfelelően' szavazó – vagyis az ellenzéki jelöltet választó – választóköri megbüntetését kilátásba helyező miniszteri nyilatkozat kapcsán fordított elszámoltatásról ír, amely az uralmon levők pártérdekét a közérdek fölé helyezi „(...) Ez a többség zsarnokságának olyan minősített esete, ahol az éppen aktuális többség támogatását megszerző politikai oldal és kormány – a képviselői felhatalmazással visszaélve – alázza a feltételeit annak, hogy a választók szabadon elszámoltassák és leválthassák. Az eltérő vélemények büntetése alázza (delegitimálja) a közjóról szóló nyilvános politikai vitát – ahogy ezt a gyakorlatban a kormány meg is tette az ún. közszolgálati médiának saját propagandaeszköze alakításával. Csak hogy ezzel a kormányon levők akadályozzák az uralkodó többségi véleményt, azaz a közvéleményt (tőlük független) megváltozásának a lehetőségét. (...) Nem egyszerűen megnehezíti a választott hivatalokban ülők elszámoltatását, de még az elszámoltatás eszméjét is alázza. A klasszikusok nyelvén: a fordított elszámoltatás a politikai zsarnokság egy formája.”/Körösenyi András: *Egy mondat a zsarnokságról – a miniszter és a fordított elszámoltatás*. Válasz online, 2023. 06. 30., <https://www.valaszonline.hu/2023/06/30/ner-forditott-elszamoltatas-lazar-janos-demokraciahiany-korosenyi-andras/> / ↑

26. „Bibó 1956-ban így ír: „*Botránya a magyar helyzet minden valamirevaló „harmadikutas” erőnek és gondolatnak is.* (...) ez a kapitalizmusra és kommunizmusra felszabdalt világ valójában rémképek ellen és álproblémákkal küzd. E rémképek középpontja ortodox kapitalistáknak és ortodox kommunistáknak az a közös előítélete, hogy a szocializmus, azaz a kizsákmányolásmentes társadalom eredményesen nem valósítható meg másképpen, mint a szabadság nyugati technikáinak a hosszú időre való elvetésével. Ezzel szemben harmadikutas – valójában egyetlen lehetséges utas – mindenki, aki azt vallja, hogy a kizsákmányolás felszámolására irányuló szocialista célkitűzés maga sem más, mint a többi emberi szabadság felé haladó egyetemes fejlődés egyik állomása, s a kizsákmányolás elleni harc nem jelentheti, sőt nem is tűrheti a politikai és közéleti szabadság már kidolgozott formáinak az elvetését. S a szabadságnak a hatalmak elválasztásán, többpártrendszeres szabad választásokon, szabadságjogokon, főleg sajtó- és véleményszabadságon, valamint bírói függetlenségen és a jogállam rendszerén nyugvó egész építménye – mely a nyugati világot minden hibája ellenére is olyan emberségessé és elviselhetővé teszi – nem valami „polgári” felépítmény, hanem egyszerűen egy objektív technika, a szabadságnak mindmáig felülmúlhatatlanul legfejlettebb technikája, melynek fölényét előbb-utóbb éppen úgy el lehet ismerni, mint egy nyugati töltőtöltitípus vagy a Morgan-féle átöröklési elmélet fölényét, anélkül hogy ez a szocializmus ügyét veszélyeztetné.” *Bibó István: Emlékirat. Magyarország helyzete és a világhelyzet*. <https://mek.oszk.hu/02000/02043/html/538.html> ↑
27. „A társadalomfejlődésnek ez a szabadság kis köreire felépített és a szabadság felé haladó jellege a középkorban és újkorban nyugatról keletre haladva csökken. Északon az Elba vonalát szokták döntő határvonalnak venni, ameddig a nyugati értelemben vett hűbériség elterjedt, azon túl pedig a szlávokat leigázó német rablólovagok merőben gyarmati jellegű, egyoldalú kiszolgáltatottságot megvalósító, kasztszerűen elválasztott úri rendre és uniformizáltan kiszolgáltatott jobbágyságra épült uralma kezdődött. Délebbre azonban nem volt ilyen éles az átmenet, Ausztria, Csehország, Magyarország, Lengyelország egyaránt mutatnak társadalomfejlődésükben nyugatias és kevésbé nyugatias vonásokat. A keleti kereszténység területén is fel-felbukkantak olyan belső erők vagy külső hatások, melyek az egyoldalú alávetés, kiszolgáltatottság és kizsákmányolás tényeivel szembefordultak, azonban a keleti kereszténység megmerevedése s az államhoz való másféle viszonya, valamint az egészen rideg alávetésen alapuló török-tatár katonai szervezetek hatása ezeket az erőfeszítéseket hamar megakasztotta. A középkor végétől s az újkor elejétől kezdve egész Kelet-Európában kialakult az a világ, mely a kasztszerűen zárt földesúri nemességből, ridegen uniformizált, a földesúri önkénynek egyoldalúan kiszolgáltatott kelet-európai jobbágyságból, ezzel párhuzamosan szűk körre szorított, politikai öntudatra nem ébredő polgárságból és a hatalommal szemben merőben szolgáló beállítottság értelmiségből áll. Míg tehát a nyugati fejlődést a társadalmi erőviszonyok szüntelen mozgása, előrehaladása, a kelet-európai társadalmakat a társadalmi erőviszonyok mozdulatlan megmerevedése jellemezte.” / *A magyar társadalomfejlődés és az 1945. évi változás értelme* <https://mek.oszk.hu/02000/02043/html/327.html#328/> ↑
28. <https://port.hu/cikk/magazin/bicskanyitogatoan-hiteles-az-uj-magyar-iskolafilm/article-104767>

<https://liget.substack.com/p/mit-nem-ertesz-ezen-fekete-pont> ↑

29. Kritikák a filmről: <https://stereoakt.hu/eloadasok/nyersanyag/> ↑

30. Interjú a filmről a rendezővel: <https://www.valaszonline.hu/2024/02/05/nyersanyag-boross-martin-interju-kolozsvar-ertelmiseg-film-roman-magyar-cigany-szinhaz-pusztaszomaj/> ↑

kép | vecteezy.com